

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 5 Sayı: 22 Volume: 5 Issue: 22

Yaz 2012

Summer 2012

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

EDEBÎ ŞAHSİYETİN TEŞEKKÜLÜNDE CAMİİ DERSLERİNİN ROLÜ

“THE ROLE OF MOSQUE LECTURES ON THE FORMATION OF LITERARY”

Şemsettin ŞEKER*

Öz

Bu çalışmada; Türk maarif hayatında ehemmiyetli bir mevki bulunan cami derslerinin XIX. asırda sanat ve edebiyat zevkinin oluşumuna katkıları incelenmiştir. Camiler, buralarda okutulan Türk, Arap ve Fars edebiyatlarına dair eserler münasebetiyle XIX. asrın tabii bir edebiyat mahfili hüviyetindedir. Bunun yanında okunan dersler ve kitapların şahısların ilmî - fikrî tekâmülüne önemli katkıları vardır. Cami dersleri ortak eserler etrafında müşterek bir vicdanın / düşüncenin meydana çıkmasına da vesile olmuştur. Bu asrın ilim, edebiyat ve siyaset sahasında önde gelen şahsiyetlerinin hâl tercemelerine bakıldığı vakit camilerde okudukları derslerin ve bu dersleri takrir eden hocaların onların şahsiyetlerinin teşekkül etmesinde mühim bir basamak olduğu görülür.

Anahtar Kelimeler: Cami Dersleri, Edebiyat Mahfili, Lisan, Eğitim, Tasavvuf, Edebi Şahsiyet.

Abstract

In this study the contribution of the mosque lectures which had an important position in the education area, on the art and literary pleasure in the XIX. century is studied. Because of the Turkish, Arabic and Persian literature which have been taught in it, Mosques were natural literary environment in the XIX. century. Besides that, the lectures and the books that was taught, have an important impact on the scientific and intellectual maturation of persons. Mosque courses helped to appearance of a collective conscious / idea around the common lectures. When looked at the biographies of the people who lead at science, literature and politics in this century; the lectures they had been taken and the scholars had given this lectures in the mosques are seen as important steps in the formation of their personality.

Keywords: Mosque Lectures/Courses, Literary Environment, Language, Education, Sufism, Literary Character.

Giriş

“Cem’ eden, derleyen, toplayan ve hâvî ve muhit olan” manalarına gelen cami; ilk kez inşa edildiği Hz. Peygamber (a.s.) devrinden bu yana dinî, sosyal, siyasî, ilmî ve edebî meselelerin konuşulduğu; cemiyetin dinî, fikrî, amelî cephelerinin tesisinde rolü bulunan mühim merkezler arasındadır.¹ Camiler küllî eserler olması hasebiyle bütün İslâm devletlerinde

* ÇOMÜ, Türk Dili ve Edebiyatı Doktora Öğrencisi.

¹ İlim ve terbiye müesseseleri olarak camilerin Türk kültüründeki yeri hakkında umumî değerlendirmeler için bkz. Osman Nuri Ergin, (1939), *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul Ergin, s. 197-223. Camilerin dinî ve sosyo-kültürel yönlerine dikkat çeken bir çalışma için bkz. “Cami”, *DİA*, 1993: 46-93. Burada şunu da ifade edelim ki, Cami dersleri bu maddede

olduğu gibi Osmanlılarda da cemiyet hayatının merkezinde yer almaktadır. Türklerin İslâmlaşmasından başlayarak² Selçuklu ve Osmanlı asırlarında fethedilen yerlerin millileşmesi camiler vasıtasıyla mümkün olmuştur. Tanpınar, “Asıl Türk İstanbul’u bu mimarîde aramalıdır” (Tanpınar, 1965: 205) derken de bunu kasteder. Yahya Kemâl camilerin Türk üslûp ve hayat tarzındaki önemini şöyle ifade eder:

Bir semtin esâsı olan câmi yalnız bir tek binâdan ibâret olan ibâdet yeri değildi; o câmi vakfedenin devrini gösterir bir manzûmeydi; câmiin yanında medrese, imâret, tâbhâne, hamam, mektep, muvakkithâne, câmiin mihrap tarafından vakfedenin türbesi, akrâbasının ve yakınlarının gömüldüğü mezarlık... Hâsılı bütün şekliyle, vakfedenin adını taşıyan ve devrini temsil eden bir levhaydı. (Beyatlı, 1964: 51-52)

Camiler mimarisiyle, tezyînat ve kitâbeleriyle, çinileriyle, hat sanatının müstesna tablolarıyla ayrı bir hususiyete sahiptir. Camiler bir taraftan da mâhir imam ve müezzinler sayesinde birer musikî mektebi hüviyetini haizdir. Husûsî bir besteye güzel sesli müezzinler tarafından tevhidler, naatlar, mevlidler, kasîdeler okunması itikadî tesirlerin yanında halkın edebiyat - şiirle bağını tesis eden güzel âdetler arasındadır. Özellikle Beyazıt ve Nuruosmaniye Camileri, Sultan II. Mahmud devri sonrası tabii birer mûsikî mahfili hüviyetindedir sahiptirler. Asrın meşhur hânende ve sâzendelerinin büyük bir kısmı buralarda *Kur’an-ı Kerîm* tilâveti ve dinî mûsikîmizin en güzide eserlerini müezzin mahfilinden meşk etmişlerdir.³ Mabedlerde ibadet ve sanat zevkinin tarih boyunca bir arada yürüdüğü görülür. Camilerin bir diğer hususiyeti de İslâm medeniyetinin tabii bir rûknü olmasıdır.

Camiler bunların yanında her sene rebiü’l-evvel ayının 12. günü Hz. Peygamber’in doğumu münasebetiyle *Mevlîd-i Şerîf* alayına ev sahipliği yaparlar. Bu millî anane Topkapı Saray’ından başlar. Oradan Sultan Ahmed Camii’ne gidilerek *Mevlid-i Şerif* okunur, dualar, niyazlar, top atışları, havaî fişek gösterileriyle merasim sona erer. Gerçi “Mevlid alayı” zaman zaman değişik camilerde de tertip edilmiştir. Vakanüvis Lütî Efendi’nin bildirdiğine göre hicrî 1280 Velâdet-i Peygamberî’de *Mevlîd-i Şerif* alayı Beyazıt Camii’nde düzenlenmiş, *Velâdet* bahri okunduktan sonra, bütün cemaat kıyam hâlindeyken Bâbıseraskerî’den atılan 101 pâre top, hazır bulunanları “deryâ-yı feyz” ve “sürûr-ı ma’nevî”ye gark eylemiştir. Sonraki senelerde bu güzel âdetin bu şekilde icra olunmadığını gene Lütî Efendi haber veriyor. (Lütî, 1988: 99). Asırlardır bu topraklarda bir ibadet aşkıyla okunan, okutulan Süleyman Çelebi’nin *Mevlid*’inin biz de millî bir mazisi vardır. Bu eser, adeta bir dinî edebiyat çıkışı açmış, bir mûsikî hareketine mebdde olmuştur. Her sene regaib ayının 12. gecesinde hususen tertiplenen bu merasimler, *Mevlîd*’i millî, mukaddes ve ma’şerî bir eser hâline getirmiştir.⁴

Mûsikî meşkinin yanında camilerde hat da talim edilmiştir. Camii ve mescitlerdeki büyük levhalar ile halkın istifadesi için güzel bir hatla tahrir edilen *Mushaf-ı Şerîf*, *Yüz Hadis*, *Kırk Hadis*, *Şifâ-i Şerîf* gibi eserlerin hayırseverler tarafından erbabına yazdırılması medar-ı maişet olmasının yanında halkın bedîi sevgisinin teşekkülüne de katkıda bulunmuştur. Nûr-ı Osmâniye Camii’nin avlusundaki meşk-hâne yazı talim edenlerin özellikle tercih ettikleri yerler arasındadır. (İnal, 1955: 54). Camilerdeki zevk-i tabiat erbabından mahir bir müzehhibin tezhib etdiği nefis yazılar bu sanatın inceliklerini öğrenmek isteyenler için bir ziyaretgâh hükmündedir. Hüsn-i hat hocaları derslerinin bir kısmını camilerde temeşşuk etmişler,⁵

önemine uygun bir şekilde alınmamıştır. Daha da ötesi bir paragrafla geçilmiştir. Aynı husus “medrese” maddesi için de geçerlidir. “Medrese”, *DİA*, 2003: 323-333.

² Türklerin İslâmlaştığı Türkistan coğrafyasında ve Selçuklu asırlarında fetihlere paralel olarak inşa edilen camilerle ilgili olarak bkz. Fatih M. Şeker (2012). *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 271; a. g.y. (2011). *Selçuklu Türklerinin İslâm Tasavvuru*, İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 126-127.

³ Bir misal için bkz. İbnülemin Mahmud Kemâl İnal (1958). *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Mûsikîşânasları*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, s. 23.

⁴ Asıl adı *Vesîletü’n-Necât* olan *Mevlid*’in Türk kültüründe tekâbül ettiği muhterem mevkii için bkz. Nihad Sâmî Banarlı, (2004), *Edebiyat Sohbetleri*, İstanbul: Kubbealtı Yay., s. 364-395.

⁵ Mesela İbnülemin, hattatlık icâzetnâmesini Âli Paşa Camii İmam-Hatibi Hattat Hasan Tahsin Efendi’den almıştır.

talebeler duvarlardaki nadide ve nefis hatlar vasıtasıyla bu sanatın dekâyıkına vakıf olmuşlardır.

Halkın din ve dünya görüşünün tesisi ve edebî eserlere ilham kaynağı olmaları itibarıyla vâizler⁶ ve vaazlar camilerin kültürel açıdan bir başka cephesini gösterir. Camilerin edebî hayata tesirlerinden bahsederken vaazları da dâhil etmek gerekir. Türk şiirindeki rind-zahid çekişmelerinde zâhid tipinin arkasında biraz da vâizler vardır. İstanbul camilerinde vaaza çıkan birbirinden ilginç tipler edebî eserlere de bahis mevzuu olmuşlardır. Bu asrın meşhur şair ve yazarları, eserlerinde sırası geldikçe vâizleri muhtelif konularda tasvir, tahfif ve tezyif ederler.⁷ Bu tenkitlerde öne çıkan husus, vâizlerin vaz` ettikleri mevzuların medeniyetin, yani terakkinin önüne bir set oluşturduğudur. Mesela Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Efendi, bazı “cahil” vâizlerin kürsülerde “fani olan dünyada azîm ve şeddâdî binalara lüzum olmadığı” gerekçesiyle medeniyetçe ilerlenmesinin önüne geçmeye çalıştıklarını, bunun da halkın mesken ve hânelerinin imar ve intizâmına heves etmemelerine sebep olduklarını iddia eder. (Ali Rıza, 2001: 25, 64, 221). Devrin matbuatında “medeniyet” bahsinde çıkan yazıların arkasında biraz da vâiz-gazeteci çatışmasının bulunduğu unutulmamalıdır. Devirdeki halkla aydın kesim arasındaki tenakuzu da gösterecek mahiyetteki bu tenkitler daha sonra, devr-i meşrûtiyette, “dîn-i mübîn-i İslâm’ın müessis-i medeniyet ve fazilet olduğunu âlem-i medeniyete neşrecek erbâb-ı kemâl yetiştirmek” gayesiyle Medresetü’l-Vâizîn’in tesisini beraberinde getirmiştir (1911). Bu manada, İsmail Kara Hoca’nın belirttiği üzere hutbe ve vaazlar, dolayısıyla camiler, modernleşme ve meşrutiyet için çok önemli fonksiyonları icra etmişlerdir. (Kara, 2001: 84-91).

Camilerin kültür ve edebiyat tarihine taalluk eden bir başka hususiyeti de Ramazan aylarında bazı camilerde umumî sergilerin açılmasıdır. Bunların en meşhurlarından biri Keçecizâde Fuad Paşa’nın ilk sadâretinde Nuruosmaniye Camii avlusunda açılan sergidir. 1863’te de Sultanahmet Meydanı’nda “Umûmî Sergi-i Osmanî” açılmıştır. Padişah ve devrin ricalinden Âlî, Yusuf Kâmil ve Fuad Paşaların da iştirakiyle açılan bu sergi alâyişleriyle batı basınında da akis bulmuştur. Bu sergilerde, nadir ve nefis eşyalar; Şeyh Hamdullah, Hafız Osman, Rakım, Celâleddin gibi meşhur ve mahir hattatların yazıları; bazı antika ve eski maden tabaklar, kâseler, nadide çubuk takımları, çiniler, halı, kilim ve seccâdeler, baharatlar, tesbihler ilgililerin ilgisine sunulur ve eşya sahipleri iyi atıyyeler kazanırlarmış. Camilerdeki bu sergiler devrin maruf ve muteber şahsiyetlerinin zaman zaman bir araya gelmelerine vesile olmuştur. Beyazıt Camii’nde açılan sergideki Gaffar’ın Çadırı İstanbul’un ekâbiri, şâirleri, mûsikîşinasları ve nüktedanlarının toplanma yerleri arasındadır. Burada Ramazan gecelerinde zarif, latif musâhabeler edilirmiş.⁸ Yeni edebiyatın hakikî müessislerinden Nâmık Kemâl ile Ziya Paşa da Beyazıt Camii’nde açılan bir sergide tanışmışlardır. Bu tanışıklık daha sonra kalem ve fikir

⁶ Vâizler İslâm’ın ilk yıllarından itibaren İslâmî edebiyatın muhtelif nev’ilerine bahis mevzuu olmuşlardır. Edebiyatımızın Osmanlı asırlarında ise başlı başına bir tip olarak yer alırlar. Vâizlerin sûfi yahut zâhid olarak tavsif edildiği bazı misaller için bkz. Ahmet Atilla Şentürk (1996). *Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Sûfi yahut Zâhid Hakkında*, İstanbul: Enderun Kitabevi, s. 17-18; 50-52. Bir meslek olarak vâizliğin inceliklerinden Türk siyasetnâme - nasihatnâme geleneğine tesir eden *Kâbusnâme*’de de bahsedilir. Bu hususta bkz. Keykâvus (1974). *Kâbusnâme*, (Çev.: Mercimek Ahmet), hzl. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul: MEB, s. 207-209. Meselenin bir diğer cephesi olan Türk kültür ve düşünce hayatında vâizliğin ehemmiyeti hakkında bkz. Fatih M. Şeker (2011). *Selçuklu Türklerinin İslâm Tasavvuru*, İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 177-188.

⁷ Bazı örnekler için bkz. Hilmi Yücebaş (1969). *Uzunay Hayatı-Hatıraları-Eserleri*, içinde, Refi` Cevad, “İki Şâir ”, İstanbul, s. 32.

⁸ Bunlardan bir tanesi şöyledir: Bir Ramazan vakti iftardan sonra Beyazıt’daki sergide birçok küberanın da hazır olduğu bir mecliste o vakitlerde “başı sarıklı” ve Reşid Paşa kitapçısı bulunan Ahmet Cevdet Paşa (o zaman Efendi) söylediği fıkrayı biraz uzatınca paşaların yanında oturmakta olan şair Nihad Bey yüksek sesle “Baksana hoca, ramazan günü saat on birden sonra bu kadar uzun hikâye dinlenmez. Fıkranın gülünecek yeri neresi ise söyle de bitir” diye hitap ederek Cevdet Efendi’nin sözünü keser. Müteakiben Cevdet’in sergiden çıkması üzerine “Suhteyi tersledim, dersini verdim” dedikten sonra orada hazır bulunan söz erbabından Hafız Ömer Efendi’ye dönüp “Şu paşaları görüyor musun, işte bunların hepsi benden korkarlar. Ama benim topum mu var, tüfeğim mi var? Hayır, dilimden korkarlar” der. Balıkhâne Nâzırı Ali Rıza Efendi, (2001), *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, hzl. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul: Kitabevi, s. 164. Aynı konuda bir başka misal için bkz. Hilmi Yücebaş (1969). *Uzunay Hayatı-Hatıraları-Eserleri*, içinde, Refi` Cevad, “İki Şâir ”, İstanbul, s. 152.

arkadaşlığını da beraberinde getirmiştir.⁹ Nâmık Kemâl, edebiyat hayatında yeni bir safhayı başlatan eserle de, Şinasî'nin *İlâhî'si*, talihin bir cilvesi olarak yine Beyazıt Camii avlusunda tanışmıştır.¹⁰ Bu temas, Kemâl'in "yeni edebiyat"ın hakîkî mübdii olması yolundaki ilk adımdır.

Camiler bütün bu hususiyetlerin yanında her bakımdan birer ilim ve terbiye müessesesidirler. Medreseler ve kütüphanelerin camilerin birer parçası olması kültür ve maarif bakımından camilere mümtaz bir mevkie sağlamıştır. İslâmiyet'in ilk yıllarında *Kur'an-ı Kerîm*, *Hadis*, *Fıkıh* gibi muhtelif ilimler camilerde takrir ve tedris edilirken, daha sonraları medrese, tekke ve mektepler açıldığı hâlde camiler "okul" hüviyetini her zaman muhafaza etmiştir. Mektepleşmenin yaygınlaştığı II. Mahmud'a kadar, hatta yakın zamanlara kadar, ilk ve orta derecede eğitim camilerde imamlar vasıtasıyla verilmiştir. Zamanla camilerde İslâmî ilimlerin yanında onlara yardımcı olacak edebiyat, felsefe, belagat gibi dersler de okutulmaya başlanmıştır. Osmanlı'da Müderrislik imtihanları umumiyetle Fâtih, Süleymaniye ve Beyazıt gibi büyük camilerde halka açık olarak yapılmıştır. Müderris adayları bu camilerin birinde devrin muteber hocalarının ve cemaatin huzurunda dersini takrir etmiş, kendisine yöneltilen sualleri cevaplayarak bu mevkiye yükselmiştir.

Umumî hatlarıyla bahsettiğimiz bütün bu sebeplerden ötürü ilim tarihimizde camilere, dolayısıyla camilerde tedris olunan oldukça zengin bir muhtevaya sahip derslere, ayrı bir sahife açılması gerekmektedir. Asırlarca ilim, edebiyat ve terbiye müessesesi hüviyetini hâiz olmasına rağmen Türk düşünce ve sanatının ihmal edilen, hakkında tetkik yapılmayan mevzularından birisi de cami dersleridir. Bu makalede camilerde tedris olunan derslerin edebiyata taalluk edenlerinin muhtevası, takipçileri üzerinde ne gibi değişikliklere yol açtığı ve cami derslerinin meşhur hocaları üzerinde durulmuştur. Bunun yanında, bu dersleri takip edenlerin edebî - fikrî şahsiyetinin oluşumunda cami derslerin rolü / ehemmiyeti ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Edebî Şahsiyetin Teşekkülünde Camii Derslerinin Rolü

Cami dersleri genel itibariyle medrese eğitiminin bir kısmını teşkil eder. Bu ifademizden buralarda verilen derslerin medrese eğitiminin devamı olduğu manası çıkartılmasın; zira muhtevası, derslerin takrir şekli, dinleyicileri itibariyle bu derslerin medrese müfredatından ayrılan tarafları var. Cami derslerinin umum halkın da istifade edebileceği bir mahiyet arz etmesi bu farklılığın en bariz göstergeleri arasındadır. Her sınıf halk ilgisi, bilgisi nispetinde öğrenmek istediği hocanın dairesine dâhil olarak bu derslerden istifade edebilir. Talip olanın tercihinine bağlı olarak devam edilen bu derslerin bir diğer hususiyeti de ihtisaslaşmaya azamî derecede riâyet edilmesidir. Biraz aşağıda anlatacağımız üzere cami dersleri aşama aşamadır. En alt seviyeden başlayarak üst seviyedeki metinlere kadar muhtelif eserlerin merkeze alındığı bir talim tarzı vardır.

⁹ Kemal, Zeynelâbidin Reşid Bey'e gönderdiği bir mektupta ne vakit nerede tanıştıklarını şöyle anlatır: "Kendilerini [Ziya Paşa'yı] en evvel bir ramazan günü ki 1276 senesi idi, Manastırlı Nailî ve Faik ile Beyazıt Camii'nde gördüm. Ben de o zaman on sekiz, on dokuz yaşında idim. Nailî, kendilerine bir gazelimi arz etti.

"Cemâl-i dilbere hatt-ı siyehdir gazel-i Pertev

Fürûğ-ı mâha bâis tîregî-i rengi şebdir heb"

beytini fevkalâde beğendiler ve bana pek mükemmel bir şâir olacağımı tebşir ettiler." Fevziye Abdullah Tansel (1986). *Nâmık Kemâl'in Hususî Mektupları I*, Ankara: TTK, s. 328.

¹⁰ Nâmık Kemal, hayatının mesut bir tesadüfî olarak nitelediği bu hadiseyi *Tâlim-i Edebiyat'a Dair Risale*'de şöyle anlatır:

"Hangi senede olduğu hatırimda değildir. Fakat zannıma göre yetmiş sekiz sene-i hicriyesinde olacak, bir ramazan günü kitap aramak için Sultan Beyazıt Camii avlusundaki sergilere girdim. Elime ta'lik yazı ile bir kâğıt parçası tutuşturdular. Yirmi para istediler. Parayı verdim, kâğıdı aldım. Üstünde *İlâhi* unvanını gördüm. Derviş Yunus ilahisi zannettim. Bununla beraber okumağa başladım. O *İlahi* ne idi? Bilir misin neydi? Benim yazdığım yazının şimdiki derecesine isal etmeğe, milletin lisanını şimdiki hâline getirmeğe sebep-i müstakil olan ilâhî bir *İlâhî* idi." (Necmettin Halil Onan (1950). *Nâmık Kemâl'in Tâlim-i Edebiyat Üzerine Bir Risalesi*, Ankara: MEB Yayınları, s. 36-37). Nâmık Kemal, nesrini evvelce tanıdığı halde sevmediği Şinasî'ye ait olduğunu öğrendiği bu küçük risale sayesinde fikrî ve edebî şahsiyetine yeni bir istikamet verir. Ahmet Hamdi Tanpınar (1956). *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Horos Matbaası, s. 323.

Kemâl Bey gibi bir edibin "sadelik" hususunda Yunus'u değil de devrinden birini örnek alması ilginçtir. Bu hadise, Tanzimat neslinin, tanıdığı - bildiği hâlde eskiyle arasındaki mesafeyi gösterecek bir misal olarak da okunabilir.

“Koltuk dersleri”, “kuşluk dersleri” ve “ikinci dersleri” gibi isimlendirmeler de doğrudan cami derslerinin yerine kullanılamaz. Bunlar daha muayyen çerçevede, yani talebelerin belirli vakitlerde gördükleri ders vakitlerine tekabül etmektedir. Tanzimat’tan (1839) evvel medreselerde talebelerin kütüphanelere gitmesi, okuyacağı dersleri istinsah etmesi ve hususî işlerini görmeleri için salı günleri istirahat verilir, ders yapılmayan bugünlerde arzu edenlere “koltuk” denilen bazı yardımcı dersler gösterilirdi. (Ergin, 1939: 212). Aynı şekilde sabah ve ikinci namazlarından sonra da bir kısım dersler okutulur. Bu uygulama medrese talebesi haricindeki kimselerin, özellikle memurların, bu derslere devam etmesi için bir vesiledir. Kaynakların bize bildirdiği kadarıyla söyleyecek olursak, cami derslerine en çok kuşluk vakti derslerinde devam edilmiştir. Tanzimat sonrası devlet dairelerinde resmî tatil olan cuma günlerinin yanına perşembe öğleden sonraları da ilave edilmesiyle buradaki derslere her sınıftan insanın devam etmesinin önü açılmıştır. Bu dersler, hemen bütün cami ve mescitlerde verilmiştir. Fakat meşhur hocalar daha çok selâtin camilerde veya medreselerin bulunduğu Fatih, Beyazıt, Süleymaniye, Ayasofya ve Nuruosmâniye’de ders okutmuşlardır. Bununla beraber dersiamların meşhurları, derslerini ilerlettikten sonra (her senenin başında bir müddet mensup oldukları selâtin camilerde ders verirler) münasip gördükleri çevredeki cami veya mescitlerden birinde derse devam etmişlerdir. (Bereketzâde, 1332: 40-41).

1. Cami Derslerinde Okutulan Eserler

Camii derslerinin mevzuumuzun esasını teşkil eden tarafı umumun istifadesine açık bir şekilde aklî ve naklî ilimlerin yanı sıra Türk, Arap, Fars dilleri ve edebiyatlarına ait müşterek düşünce ve inançları yansıtan eserlerin mütalaa edilmesidir. Medrese derslerinin bir kısmının “koltuk”, “kuşluk” ve “ikinci” dersleri adı altında burada takrir edilmesi, Türkçe, Arapça ve Farsça kaynaklı edebî metinlerin okunması camileri tabii bir ilim - edebiyat mahfili hâline getirmiştir. Buralarda görülen derslerin, Arapça ve Farsça’nın o zamanki ehemmiyetini dikkate alarak söyleyelim- kişinin tahsil, memuriyet, hatta cemiyet hayatındaki mevkiini belirlemede ehemmiyetli bir yeri vardır. XIX. asrın mühim şahsiyetleri daha sonraları hayatlarına yön verecek büyük başlangıçları camii derslerinde yapmışlardır. Buralarda okunan dersler ve kitaplar; şahısların ilmî, fikrî tekâmülünde önemli bir basamak hüviyetindedir. Bu asırdaki önemli kimselerin şahsiyetleri ve fikirleri üzerindeki amil ve amirleri görmek bakımından cami derslerinin bilinmesi gerekir. Rir tekrarla söyleyelim ki bu konunun bugüne kadar ihmal edildiği, hakkında yeterli araştırmanın yapılmadığı da bir vâkiadır.

Hâl tercemesi, biyografi veya monografi çalışmalarında sıkça karşımıza çıkan “filanca camide ders verdi” veya “filanca camide filanca kimseden filan şahısların eserlerini okudu” gibi cümleler, camilerin kişinin yetişme sürecinin yanında maarif ve kültür hayatımıza katkılarını göstermek bakımından fevkâlâde dikkat çekicidir. Fakat nedense şahısların hâl tercemelerinde bu mevzu birkaç cümle ile geçştirilir. Hoş, pek çoğunda bu da yoktur. Bu derslerden bir şekilde istifade edenler daha sonraları, emsali pek çok mühim meselede olduğu gibi, derslerin muhtevası, hocaların takrir tarzları hakkında gerekli bilgiyi yazmamışlar, eğitim ve kültür hayatımızın bu devresini karanlıkta bırakmışlardır. Bütün bu sebeplerden ötürü derslerin nasıl işlendiği, hocaların hangi usûlleri takip ettikleri hakkındaki bilgilerimiz çok kısıtlıdır.¹¹ İfade edilmesi gereken bir diğer bir husus da, camilerde okutulan derslerin Osmanlı irfanını inşâ

¹¹ Burada birkaç istisnadan söz edebiliriz. Cevdet Paşa, İbnülemin Mahmud Kemâl İnâl ve Hüseyin Vassaf’ın yazdıkları cami derslerinin muhtevası hakkında olmasa dahi önemini bize gösterecek mahiyettedir. Büyük hâl tercemesi müellifi İbnülemin’in eserleri, bu bahiste en başta gelen me hazarımızdandır. Kendisi de senelerce bu derslerden istifade eden İbnülemin; kaleme aldığı hâl tercemelerinin ilk sayfelerinde muhakkak sûrette buralarda talim olunan eserlerle, ders alınan hocaların isimlerini vererek cami derslerinin ehemmiyetini ve o günkü cemiyet ve şahıslar üzerindeki tesirlerini bize göstermiştir. İbnülemin, hâl tercemesi sahasında kendisinden önceki tezkirecilerin muhtasar malumatlarını çok daha ileri bir merhaleye taşıyarak, ele aldığı şahısların maddî ve manevî cepheleleri ile birlikte bu taraflarına tesir eden hususların bize kadar ulaşmasını sağlamıştır. Sadece naklettiği bilgiler bile camii derslerinin şahısların edebî, fikrî tekâmülünde nasıl bir önemi hâiz olduğunu bize göster. Bu mevzudaki diğer me hazarımız da Cevdet Paşa’dır. Camilerde hem ders okuyan hem de okutan Paşa’nın devrinin en mahrem köşeleri hakkında hiçbir kaynakta karşılaşamayacağımız bilgilerle dolu eserleri aynı mevzuları tahlil veya tahkiye eden diğer kaynaklarla mukayese edilerek incelenirse meseleler daha farklı cephelelerden incelenebilir.

eden ve idâme ettiren müşterek eserler etrafında yürütülmesidir. Halkın dinî ve millî terbiyesini sağlayan ve “ulûm-ı âliye” olarak isimlendirilen tefsir¹², hadis¹³, fıkıh, akaid, tasavvuf, ahlâk, âdâb-ı muaşeret gibi ilimlerin yanında Arap, Fars ve Türk dili ve edebiyatlarının vasıflı metinleri, ilm-i aruz, şiir, muhtelif şerhler ve hüsnihat okutulan - okunan dersler arasındadır.¹⁴

Camilerde tadrîs ettirilen derslere umumî hatlarıyla baktığımız vakit şöyle bir tabloyla karşılaşırız: Farsça’dan; Mevlana’nın *Mesnevî-i Şerîf* ve *Fihî Mâ Fih*’i ile menkıbelerinin toplandığı Feridûn b. Ahmed Sipehsâlâr’ın *Risâle-i Sipehsâlâr be-Menâkıb-ı Hudâvendigar*’ı; Feyzî-i Hindî, Hâfız ve Örfî’nin divanları; Sâdî’nin *Gazelîyât*, *Bostan* ve *Gülîstan*’ı, Feridüddin Attâr’ın *Pendnâme*’si ile *Mantiku’t-Tayr*’ı; *Kasîde-i Sülûkiye-i Hakânî*; *Rubâiyat*, *Celâleddin ed-Devvânî’nin ez-Zevra ve’l-Havra*’sı, Şebusterî’nin *Gülşen-i Râz*’ı; Molla Camî’nin *Divan*, *Baharistan*, *Lüccetü’l-Esrâr* ve *Levâiyih* gibi isimli eserleriyle Vehbî ve Şahidî’nin *Tuhfeleri* camilerde yaygın olarak okunan - okutulan eserler arasındadır. Arap dili ve edebiyatından sarf, nahiv ve belagâta dair eserler, tasavvufî kasîdeler, Muhyiddin İbn Arabî’nin Türk düşüncesinin menbaî eserlerinden biri olan *Füsûsu’l-Hikem*’i; manzum akaid kitaplarıyla ilm-i aruzlar, *Kasîde-i Bür’e*, *Kasîde-i Bürde*, *Kasîde-i Nûniyye*, *Kasîde-i Tâiye*, *Kasîde-i Hamriye*’nin¹⁵ metinleri ve şerhleri, *Muğni’l-Lebîb* ve *Makamât-ı Harîrî* en çok okunan eserler arasındadır. Türk edebiyatından ise *Mevlîd-i Şerîf* (*Vesiletü’n-Necât*), Yazıcızâde’nin *Muhammediyye*’si ile *Dürr-i Mekkûn*’u, *Şifâ-i Şerîf* ve *Kısâs- Enbiyalar* daha çok halkın istifade ettiği dersler olarak dikkati çeker. Bütün bu derslerin Türkçe tercüme, şerh ve haşiyeler eşliğinde okutulduğunu da belirtelim.¹⁶

Farsça eserlerin hususiyetine ve tesirlerine geçmeden evvel bir hususu daha vüzuha kavuşturmakta fayda var. Osmanlı’da müşterek sanat, edebiyat ve kültürün teşekkülünde ehemmiyetli bir mevkiî bulunan Farsça’ya medrese çevrelerinde, dolayısıyla halkta bir tepki olduğu mütearife hâline gelmiş bulunsa dahi bu kanaat yanlıştır. XIX. asrın ilk yarısında Farsça’ya siyâsî bakımdan bir tepki doğduğu, muayyen çerçevede de olsa, söylenebilir. Şöyle ki; özellikle Yeniçeriliğin ilgası sırasında (1826) onlarla özdeşleştirilen Bektaşîliğin oldukça tehlikeli sayılması, Farsça’nın Şiiliği çağrıştırması ve bu lisanda ortaya konan mahbub ve mahbube edebiyatının bazı kesimlerce hoş karşılanmamasından ötürü bir dönem böyle bir anlayışın yaygınlaşıp genel kabul gördüğü söylenebilir. Fakat asrın başlarındaki bu tepkiler umuma teşmil edilemez. Devri inceleyen eserlere bakıldığı vakit durumun tam tersi olduğu görülür. Cevdet Paşa, Ziya Paşa ve diğer bir kısım müelliflerin naklettiklerinden¹⁷ hareketle umumî bir

¹² *Tefsîr-i Keşşâf* ile *Rûhu’l-Beyân Tefsîri* en çok okunan tefsirleridir. Özellikle Zemaşerî’nin *Keşşâf* ismiyle meşhur tefsiri müderrislik imtihanında hemen her talibin bilmesi gereken eserlerdendir.

¹³ Hadis’te en çok, *Buhârî*’nin talim olunduğunu söyleyebiliriz.

¹⁴ Bazı camilerin vakfiyelerinde “cihât-ı fer’iyye”, yani vakfın ikinci derecedeki gayesine ait olan hizmetler arasında *Buhârî*, *Müslim*, *Şifâ-i Şerîf*, *Delâilü’l-Hayrât* gibi eserlerin okunması meşrut vazife olarak gösterilmiştir.

¹⁵ Harputlu Ömer Naimî Efendî’nin şerhi bu asırda en çok okutulanlar arasındadır.

¹⁶ Modern dönemlerde ihmal edilen, hatta küçümsenen şerh ve haşiy meselesi hakkında bkz. Kara (2001). *İslâmcıların Siyâsî Görüşleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 17-105; Yekta Saraç (2006). “Şerhin Kavram Boyutu ve Tarihi Arkaplânı”, *Türk Edebiyatı Tarihi*, C. II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 121-132.

¹⁷ Cevdet Paşa medrese çevrelerinin tepkisinden korktuğu için gizli gizli Farsça ders okuttuğundan bahsederken, Ziya Paşa da çocukluk hatıralarında “Sakin olmaya ki Farisî okuyasın. Zîrâ her kim ki okur Farisî gider dinin yarısı” tepkisine düçar kaldığı için hafiden *Tuhfe-i Vehbî* ve *Gülîstân* okuduğunu söyler. (“Ziyâ Paşa’nın Evân-ı Tüfûliyyeti Hakkında Makâlesi” (1289). *Mecmua-i Ebûzzıyâ*, C. II, nr. 13-14-15). Bu şahsî tecrübelerin umûma teşmil edilemeyeceğini bir kez daha hatırlatalım. II. nesil Jön Türklerden olan Böcüzâde Süleyman da 1862’de Isparta’da rüşdiyelerin açıldığı sırada medreselilerin “mekteb-i rüşdiye girenler gâvurluk öğrenecekler, İstanbul askerî ve hendese ve tıbbiye mekteplerine gönderilecekler ve behemehâl Fârisî okuyacaklar, büyükler her kim okur Fârisî, gider dininin yarısı demişlerdir. Rüştiyeye evladını teslim etmek göz göre göre gâvurluğa, yarım dinliliğe razı olmak demektir, rıza-yı küfür ise küfürdür” fikir ve itikadını “saf yürekli” halkın zihnine sokarak mekteplere muhalefet, Farsça’ya düşmanlık edildiğini söylüyor. Böcüzâde, yazının devamında ise;

“Muharrir-i aciz bile 1282 (1866) senesine kadar Abdi Paşa Medresesi’nde bu yolda tahsil görmekte ve fakat hocamız Kuddûsî Ethem Efendi Isparta’da İstanbul’da ilm-i Fârisî öğrenmiş olduğundan ulemâ-i memleket nezdinde kadrini ve müftü zâdeliğini zâyi edip başkalarına okutmak üzere teminat verdikten sonra meclis-i ulemaya güç kabul edildiği cihetle birkaç arkadaşla birlikte gizlice istinsah¹ ettirdiği Sünbülzâde Vehbî *Tuhfe*’siyle Şeyh Attâr’ın *Pendnâme*’sini ve Şeyh Said-i Şirâzî’nin *Gülîstân* ve *Bostân*’ını pek hafî surette bize okutturmakta iken mekteb-i rüştiyenin münhâl muallim-i saniliğine kendisini seksen kadar talebesiyle ma’ân götürmek üzere intihap ve tayin ettiklerinde bizi mekteb-i rüşdiye cebren götürmüşlerdi.”

telâkki hâline gelen bu yaygın ve yanlış kanaat mezkûr müelliflerin eserlerinden hareket eden bir kısım araştırmalarda da yer almıştır. Medrese ders programlarında Arapça merkeze alındığı için Farsça'ya mesafeli yaklaşıldığı düşünülebilirse de bu mesafenin zannedildiği gibi olmadığı açıktır. Yukarıda bahsi geçen eserlere bakıldığı vakit camilerdeki lisan ve edebiyat merkezli eserlerde Farsça'nın önemli bir ağırlığı olduğu görülür. İlk zamanlarda Farsça için "Cehennem lisânıdır" diyen "softalar" daha sonraları bu lisanın ehemmiyetine binâen mühim bazı dersleri bu lisanla öğrenmiş - öğretmişlerdir. Aynı şekilde asrın sonralarına doğru da yeni edebiyatın mübdileri tarafından Farsça'ya eski edebiyatı tenkit bağlamında bilinçli bir tenkit ve tepkinin doğduğunu da ifade edelim.¹⁸

Cami derslerinde okutulan Farsça eserlerin¹⁹ dikkat çeken müşterek hususiyeti hikemî / tasavvufî mahiyetleridir. Hemen hepsi didaktik bir üslupla kaleme alınmışlardır. Bu eserler aynı zamanda Farsça'nın giriş, orta ve üst seviyede okutulduğunu gösterir. Farsça eğitiminde *Baharistan* ve *Tuhfe* gibi eserler giriş; *Pend*, *Bostan* ve *Gülistan* orta; *Gülşen-i Râz* ile *Hâfız*, *Örfî* ve *Feyzî* divânları ise en üst seviye olarak kabul edilebilir. *Örfî* ve *Feyzî* divanları, dakik manalarla doludur. Bu şiirlerin okutulması bu derslerin ne kadar iyi bir seviyede yapıldığının işaretidir. Bunlar içerisinde *Hâfız Divanı*, Türk okuyucularının nezdinde mümtaz bir mevki elde etmiş, halk arasında büyük şöhret kazanmıştır. Edebiyat heveslilerinin en azından bir kısmının hafızasını süslediği *Hâfız*'ın şiirleri, âdetâ Farsça bilmenin gereklerinden biri olarak kabul edilir. *Hâfız*'ın velî olarak kabul edilmesi, divanının "derin bir müphemiyet içinde her ruhun ihtiyacına cevap verecek" beyitleri ihtiva etmesi, (Tarlan, 1944: 105) divanına olan geniş alakanın arkasındaki en büyük âmildir. Şiirlerindeki müphemiyet dolayısıyla eser yaygın olarak fal kitabı (kitap açma) olarak da kullanılmıştır. "Fâl-ı *Hâfız*" deyimini, *Hâfız Dîvânı*'ndan fal açmak anlamındadır.²⁰ *Hâfız*'ın *Divânı*'nı okutanlar arasında ilk sırada Kethüdâzâde Ârif Efendi'yi sayabiliriz. Efendi, bir süre camilerde ders okuttuktan sonra Beşiktaş'ta Sultan II. Mahmud'un hediye ettiği evde muhtelif ilimlere dair verdiği hususî derslerde *Hâfız* başta olmak üzere İran edebiyatının pek çok eserini arzu edenlere okutmuştur. Ârif Efendi, *Hâfız Divanı*'nı okuturken "hakikât manası"na karışmaz, "Şârih Sûdî dahi karışmamış" dermiş. Zira "içkiden murad şarab değildir, tamamıyla ondan murad aşkdır" dese bu yorum Hoca *Hâfız*'ın anlayış ve meşrebine ters düşer; "İçkiden murad bütün bütün şarabdır, mana tarafı hiç kast edilmemiştir" dese öyle de değildir. Bu sebeplerden ötürü *Hâfız Divânı* okuyanla okutan arasında "bir zevk-i mânevîdir. Ehl-i aşk olan bilir. Gerek okuyan ve gerek okutanda, eğer ezel-i mayasında aşk ve muhabbet var ise zevkine varır, tarif kabul etmez." şeklindeki düşüncesini derslere de tatbik eder. (Emin Efendi, 1305: 288). *Hâfız*'ı okutan diğer hocaların bir kısmı da şöyledir: Şair Mehmed Tahir Nadi Beyazîd Camii'nde okuturken; Erbilli Esad Efendi de bir ara Fatih Camii'nde tedris eder. Erbilî derse başladığı vakit "erbâb-ı aşk"ın da burada cem' olmaya başladığı anlatılır. Erbilî, bir aralık da Molla Câmi'nin *Lüccetü'l-Esrâr*'nı okutur. Her hafta salı günleri koltuk dersleri olarak okuttuğu bu derslere tasavvuf erbâbı geniş alaka göstermiştir. (Vassaf, 1999: 3569. Yine, Bâbîâlî *Buhârî* hocalarından ve Sultan Abdülazîz'e takdim ettiği "Tarz-ı Cedîd" namındaki *Mevlîd*'iyle meşhur İbrahim Ref'et Efendi Üsküdar'da Atıkvalide Camii'nde, Mesnevihan Gelibolulu Hoca da muhtelif camilerde *Hafız Divanı*'nı okutmuşlardır. (İbnülemin, 1930-1942: 1398 ve 2155).

Camiler ve sair eğitim muhitlerinde lisan-i Fârisî'den en çok (kemiyet itibariyle) Molla Câmi'nin eserlerinin okutulduğu görülür. Abdurrahman Câmi'nin en fazla teveccühü toplayan eseri *Bahârîstân*'ıdır. Câmi'nin *Baharistan*'ı Sâdî'nin *Gülistan*'ıyla aynı mevzuda kaleme

---

diyor. (Böcüzâde Süleyman Sâmî (2008). *Üç Devirde Gördüklerim*, hzl. Hasan Babacan - Servet Avşar, Kültür Bakanlığı e-Kitap, s. 4.) Tabii ki hadisenin ameli cephesine bakıldığı vakit Böcüzâde'nin naklettiklerinin doğruluk derecesi akıllara pek çok soru işareti getiriyor. O tarihlerde çok yaygın olan medrese çevreleriyle eski siyasi havayı kötüleme / karalama siyasetinin örneklerinden biri olarak okunabilecek bu ifadeler cami dersleri açısından da fevkalade yanlış bilgiler içermektedir.

¹⁸ Bu hususta geniş bilgi için bkz. Kaya Bilgegil (1972). *Harâbat Karşısında Nâmık Kemâl*, İstanbul: İrfan Yayınevi.

¹⁹ Tanzimat sonrası eğitimde Farsça'nın rolü ve ehemmiyeti hakkında bkz. Çiçekler (2004). "Tanzimat Sonrası Türkiye'de Farsça Eğitimi", *Name-i Aşina*, nr. 15-16, s. 85-102.

²⁰ Bu hususta ve fal-edebiyat ilişkisi hakkında bkz. Kefeli Hüseyin (2004). *Râznâme*, hzl. İ. Hakkı Aksoyak, Harvard Üniversitesi, s. 1-28.

alınmıştır. Tesirinde bulunduğu eser gibi tasavvufî muhtevası ön plânda olan bir eserdir. Bahaüddin Nakşibendî'nin halifelerine intisap etmiş olan Molla Câmî, Osmanlı Türklüğünün yakından tanıdığı ve takip ettiği birisidir. Sultan Fatih'in de bizzat davet gönderdiği²¹ Molla Câmî'nin, Bayezid-ı Velî (II. Bayezit) ile yaptığı muhabereleler *Feridun Bey Münşeâtı*'nın 361. ve müteakıp sahifelerindedir. Câmî, bu eserini Ali Şir Nevâî gibi Türk âlimlerinin de bulunduğu meclislerine devam ettiği, saltanatı sırasında hayatının en mesut devresini yaşadığı Sultan Hüseyin Baykara adına yazmıştır. (Câmî, 1958: 5-10). Molla Câmî'nin eseri hikemî, tasavvufî ve ahlakî muhtevasının yanında Farsça öğretimini kolaylaştırmak gibi bir gayeye de sahiptir.

Şebüsterî'nin (ö. 720 / 1320) *Gülşen-i Râz* mesnevisi; tasavvufî muhtevası münasebetiyle tekke ve medrese çevrelerinde çok rağbet edilen eserlerden bir diğeridir. "Yazıldığı tarihten itibaren büyük ve haklı bir şöhrat kazanmış olan" bu kitap, Ferîdüddin Attâr, İbn Arabî ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin "vahdet-i vücûd" konusundaki fikirlerinin tesirinde yazılmasından ötürü neşredildiği tarihten itibaren vahdet-i vücûdu izah ve tasavvufî remizleri tahlil eden müelliflerin *Kur'an-ı Kerîm*, *Hadîs-i Şerîfler* ve *Mesnevî*'den sonra daima müracaat ettikleri bir kaynak hükmündedir. (Şebüsterî, 1989: III). Turan'da, İran'da ve Osmanlı'da pek çok şerhinin yapılması da ilim çevrelerindeki tesirini ve yaygınlığını gösterir.²² Sadece şerh değil bu eserden ilham alınarak yazılan eserler de vardır.²³ Ziya Paşa *Harâbât*'ının üçüncü kısmına eserin tamamını alırken (Ziya Paşa: 1291: 339-370), bu asrı idrak edenlerden Rıza Tevfik de cami derslerinin etki sahasının iyice daralıp yerini mektep ve gazetelere bıraktığı II. Meşrûtiyet sonrasında bu eserin önemi hakkında bir makale serisi yayınlamıştır. Rıza Tevfik, Şebüsterî'nin eserinin Osmanlılarda gördüğü rağbeti ifade ederken Âşık Paşa'nın *Garib-nâmesi*'nin "tekmi'l mutevviâtının" *Gülşen-i Râz*'dan "hemen aynen" alındığını iddia eder. (Tevfik, 1335: 2). Tabii bu düşüncelerin iddiadan öte bir anlamı yoktur. Bektâşî-meşrep müellifin bu iddiasının arkasında, Âşık Paşa'ya milliyetçi camianın gösterdiği büyük teveccühe ve tasavvuf erbâbına yönelik bir hesap da vardır.

Cami derslerinde eserleri tetkik ve tettebbu' edilen bir diğer isim Ferîdüddin Attâr'dır. Ferîdüddin Attâr, şiirlerindeki selâset, letâfet, nasâyıh ve ârifâne mısralarından ötürü çok sena edilmiştir. *Pend-nâmesi* ile *Mantuku't-Tayr*'ı Osmanlı düşünce dünyasını etkileyen eserlerindendir. Meşhur Murad Molla Dergâhı şeyhi Murad Molla'nın *Mâ-Hazar* namıyla *Pend*'ini şerh etmesi de bu asırdaki geniş alakayı göstermesi bakımından manalıdır. (Vassaf: 1999: 308). Mevlânâ ve Attâr'dan bahseden eserlerde Celâleddîn-i Rûmî'ye nispet edilen

Attâr rûh idi, Senâî onun iki gözü,

Biz, Senâî ve Attâr'ın peşinden geldik

beyti de²⁴ bu teveccühün arkasındaki bir başka âmidir. Mevlânâ, *Dîvân ve Mesnevî-i Manevî*'sinde Attâr ve Senâî'yi özellikle tebci eder.

XIX. asrın sonlarına doğru camilerde, mekteplerde ve matbuatta devrin siyasî havasıyla bağlantılı olarak en çok rağbet edilen müellif Sâdî-i Şirazî olmuştur. Şemseddin Sâmî'nin *Kamûsu'l-Âlâm*'da naklettiğine göre, 102 yıl yaşayan Şeyh Sâdî, hayatının ilk 12 senesini çocukluk, sonraki 30 senesini tahsil, 30 senesini seyahat ve gaza ile son 30 senesini de inzivâ ve ibadetle geçirmiştir.²⁵ Şeyh Şihâbeddin Sühreverdi ve Abdülkadir Geylanî'ye intisap etmiş olan Sâdî'nin en büyük şöhrati gazeliyattır. Şiirleri tasavvufî rûmuzlarla doludur. Eskiden beri cami derslerinde okunan Sâdî'nin *Bostan* ve *Gülistân*'ı asrın sonlarına doğru Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin tahtına oturmuştur. Sâdî'ye bu geniş teveccühün arkasında devrin siyasî havası,

²¹ Câmî, kendisiyle mülâkât arzu buyuran Sultan Fatih'e huzura kabulü için manzum bir mektup arz eder. Fatih'in İstanbul'a daveti üzerine yola çıkar. Konya'dayken padişahın vefatı haberini alması üzerine de geri döner. Hüseyin Vassaf (1999). *Sefîne-i Evliya*, C. I, (Çev.: Ali Yılmaz-Mehmet Akkuş), İstanbul: Seha Neşriyat, s. 143.

²² Camii derslerinde talim olunan Farsça eserler üzerine gerçekleştirdiğimiz müsâhabe - müzâkerelerden ötürü erbâb-ı tedkik ve tettebbu'dan sevgili dostum İsa Akpınar'a kemâl-i teşekkürle mukabele ederim.

²³ İmâd-i Fakih'in *Tarikatnâme*'si, Bayramî şeyhlerinden İbrahim Tennûrî'nin *Gülzâr-ı Ma'nevî*'si, Bosnalı Abdullah'ın *Gülşen-i Râz-ı Âfîfîn* mesnevisi, Sarı Abdullah Efendi'nin *Semerâtü'l-Fuâd*'ı bu eserin tesiriyle kaleme alınmışlardır.

²⁴ Beytin Mevlânâ'ya aidiyeti ile ilgili yapılan bir tartışma için bkz. Fatih M. Şeker (2011). *Selçuklu Türklerinin İslâm Tasavvuru*, İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 287.

²⁵ Şemseddin Sâmî'nin *Kamûsu'l-Âlâm*'ı şark klâsikleri ve müelliflerine dair eski-yeni edebiyat ve lisan tartışmalarının yoğun olduğu bir devirde dikkat çekici bir siyaset ve üslûpla kaleme alınmıştır. Bu hususun müstakil olarak tetkik edilmesi gerekir.

Sâdî'nin edebî kuvveti ve "söylenmesi gerekenleri" söylemesinin de büyük bir rolü vardır. Özellikle bu devrede "yeni edebiyat" çevrelerinde Sâdî'ye büyük bir teveccüh gösterilmeye başlanmıştır. Yeni edebiyatın mübâdilerinden Ziya Paşa ile başlayan bu temâyül Muallim Naci ve Mehmet Akif ile daha geniş bir alakaya bürünmüştür.²⁶ Ziya Paşa, *Harâbat*'ta²⁷ Sâdî'yi eserlerinin "cezâlet, selâset ve letâfetinden" dolayı değil devlet adamlarına büyük bir cesaret ve maharetle "adaletin sevabı" ve "zulmün azabı" nı anlatmasından ötürü ta'zîm ve tebçîl ederek,

Sadî'dedir efser-i fazîlet

diyor. Paşa; *Bostan*'la alakalı olarak da

Maksûd ise hayr-ı âm eserden

Ayrılma o nazm-ı mu'teberden

ve

Bir kimse okur ise Bûstân'ı

Anlar o zaman nedir cihânı

beyitlerini irad eder ki bu fikirler ileride münakaşa mevzuu haline gelecektir.²⁸ Paşa, şiirinin merhalelerini anlatırken Sâdî okuduktan sonra lisânı keşfettiğini belirtiyor:

Ammâ okudukca Gülistân'ı

Derk etmeğe başladım lisânı

Bahsi geçen bu mısralar Sâdî'nin Osmanlı mütefekkirleri üzerindeki tesir derecesini de gösterir.

Ziya Paşa, "büyük bir icaz" kudretine sahip "rindâne edâlî" Hafız'ı ise:

Bir nükte-ver-i sûtûde-etvâr

Hâfız'dan okutdu hayli mikdâr

Oldu sözlere meşrebim kapıldı

Gûyâ kapalı gözüm açıldı (Ziya Paşa, 1291: "Mukaddime")

ve

*Eş'ârı lisân-ı gaybdandır*²⁹

mısralarıyla ile ta'zîm ve tevkîr eder.

Ziya Paşa "Destinde anın sühan zebûndur" diye takdim ettiği Molla Câmi` için *Harâbat*'ta altı beyit ayırmıştır. Bunlarda şairin ilmi, fazlı ve muhtelif ilimlerdeki ihtisası üzerinde durmuş ve *Yûsuf u Züleyha*'sını senâya layık görmüştür.

Ziya Paşa, Acemlerden Feyzî ile Örfî'yi ise şöyle takdim eder:

Feyzî ile Örfî hem-inandır

Ser-cümle-i âhirü'z-zamandır

Feyzî'de mevâ'iz âteşindir

Örfî'de kasideler metîndir

Ammâ aranursa evleviyet

Feyzî'de kalır yine fazîlet

Feyzî mu'cem iken ser-â-pâ

*Tefsîr'ine*³⁰ *nokta konmaz asla*³¹

Muallim Naci de bu hususta neşrettiği eserlerinde, çevirilerinde Fars edebiyatı ve Sâdî'ye büyük bir ehemmiyet verir. Arap ve Fars edebiyatı ve şahsiyetlerine dair eserlerinde "Osmanlı Türkçesinin hayat kaynağı" (Atalay-Yavuz, 2009: 25) olarak nitelendirdiği şahıslar ve

²⁶ Ziya Paşa'nın zihniyet olarak eski ile yeni arasında duran şiirleri hakkında yapılan bir çalışma için bkz. İsa Akpınar (2008). *Ziya Paşa'nın Şiirlerinde İnsan Hürriyeti*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: MÜ Türkiyat Enstitüsü.

²⁷ Ziya Paşa "yeni edebiyat"ın umdelerinin hâkim kılınmaya çalışıldığı bir devirde hazırladığı *Harâbat*'ıyla edebiyat telâkkisi bakımından hangi noktada durduğunu göstermiştir. Paşa, bu eserde "Şiir ve İnşâ"daki hatalarını tashih ve tamir etmiştir. Onun bu müntehabâtındaki örnek metinleri bize gösterir ki, mazi bütünüyle reddedilecek bir evsafa sahip değildir. Bir kısım çevrelerin ufkunu tamamen batıya çevirdiği bir zamanda Paşa'nın gösterdiği bu itidalli tavrı bu hususta onun muakkipleri olarak görebileceğimiz Muallim Naci ile İbnülemin Mahmud Kemâl'de de müşahede ederiz.

²⁸ Namık Kemâl'in bu mevzuda Ziya Paşa'ya yönelttiği tenkitler ve bu tenkitlerin evsafı hakkında bkz. Kaya Bilgegil (1972). *Harâbat Karşısında Nâmık Kemâl*, İstanbul: İrfan Yayınevi, s. 163-275.

²⁹ Kaya Bilgegil bu mısralar arasında söz konusu şaire ait *Divan*'la "tefe'ul anânesi"ne işaret olunduğunu söyler Kaya Bilgegil (1972). *Harâbat Karşısında Nâmık Kemâl*, İstanbul: İrfan Yayınevi, s. 157.

³⁰ Feyzî, *Levânîü'l-İlhâm* isimli tefsirini noktasız harflerle yazmıştır.

³¹ Paşa'nın İran şiir ve edebiyatı hakkındaki değerlendirmeleri için bkz. Ziya Paşa (1291 / 1875) *Harâbat*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, s.19-23.

zikrettiği bahislerin Naci'nin edebî şahsiyetinin tekâmülünde önemli bir yeri vardır. Yeni Türk edebiyatında seyr-i sülûka dâhil olmadığı hâlde şiiirlerinde tasavvufî kavramlara - ıstılahlara Naci kadar yer veren çok az kimse vardır. Naci'nin şiiirlerindeki tasavvufî muhtevâ "Şeyh" olarak tavsîf ettiği (Atalay-Yavuz, 2009: 132) Sâdî; "Mesnevî-i mânevî" sahibi Mevlânâ, Molla Câmî, Hâfız, Sâib, Hazreti Fahrüddin Râzî, "Şeyh-i Ekber" Muhyiddin Arabî, İbnü'l-Fârız gibi müelliflerden gelir. O devirde genç şair ve yazarlar arasında Sâdî'ye büyük bir hürmet beslenmesinin arkasında "şeyh" in cami derslerinde yoğun bir şekilde okutulması ve Naci'nin yazdıklarının da tesiri olduğunu ifade edelim.³²

Şeyh Sâdî'yi ta'zîm ve tebcîl eden bir diğer müellif de Mehmet Akif'tir. Akif, "üstâd-ı irfânım" şeklinde tavsîf ettiği Sâdî'nin üslup, muhtevâ ve lisan itibarıyla derin ve büyük tesiri altında kalmıştır. Kendisi bu durumu 1898'de neşrettiği bir şiiirinde şöyle ifade ediyor:

Şu üstâd-ı irfân-penâhun
Hakîkâtte şâkirdiyiz biz bütün
Mürebbî-i efkâr-ı ümmet odur
Eden halka tadrîs-i hikmet odur
Odur şiiiri hikmetle mezc eyleyen
Odur şiiir nâmıyla hakkı söyleyen
"Gülistân"ı hâlâ hazân bilmiyor
Safâ-yı rebûisi eksilmiyor. (Akif, 1314: 806).

Akif, *Servet-i Fünûn*'un bir anketine verdiği cevapta da aynı hususu belirtir:

Acemlerden Sâdî'yi pek çok okudum. Öyle zannederim, en çok tesiri altında kaldığım edîb Sâdî olacaktır. (Akif, 1314: 134).

Akif, *Safâhat*'taki manzum hikâyelerini de büyük ölçüde Sadi tesiriyle kaleme almıştır.³³

Fatih Câmî'nde ikindiden sonra Selanikli Esad Dede'den *Hafız Divanı*, *Gülistan* ve *Mesnevî* gibi klasikleri okuyan Mehmet Akif, (F. M. Şeker, 2012: 85) Sâdî'den evvela *Gülistân*'ı ezberlemiş, Ziya Paşa'nın yukarıda bahsi geçen mısraları, Muallim Naci'nin eserleri ve muhitinde bulunduğu Ispartalı Hakkı'nın "Senin için *Bostân*'ı okumamış olmak âdetâ rezâlettir" sözünün de yol göstermesiyle edebî - fikrî hayatında ona merkezî bir yer vermiştir. *Safâhat* incelendiği vakit Sâdî tesiri doğrudan yahut dolaylı pek çok kısımda görülür.³⁴

Camilerde okunan Arap dili ve edebiyatına dair eserleri üç başlıkta inceleyebiliriz. Birincisi, naatlar ve kasîdelerdir. Camilerde tedris olunan Arap edebiyatı nûmuneleri her şeyden evvel Hz. Peygamber sevgisi ve hürmetinin ifadeleridir. Bununla beraber tasavvuf ve akaide dair Arap ve Türk edebiyatının klâsiklerinin okunması da adeta vecîbe olarak görülmüştür. Bu şekilde okunan eserler arasında ilk sırayı *Kasîde-i Bür'e* alır. Asıl adı *el-Kevâkibü'd-Dürriyye fî Medh-i Hayri'l-Berîyye* olan 161 beyitlik *Kasîde-i Bür'e*; Muhammed b. Saîd b. Hammad b. Abdullah el-Büsîrî'nin (ö. 695/1296) Hz. Peygamber Efendimiz için yazdığı meşhur kasîdedir. Müellifi bu kasîdeyle şifa bulup sıhhatine kavuştuğu için de bu şekilde tesmiye olunmuştur.³⁵ İsminde ihtilaf vardır, farklı isimlendirmelerin yanında "Kasîde-i Bürde" olarak da bilinir. Çünkü kaside Resûlullah'ı methettiğinden ona lâıyk bir elbise veya onun bürdeleri mesâbesindedir. Ulemâ arasında daha çok bu ismiyle meşhurdur. Büsîrî'nin iyileşme şekli kasîdenin asıl isminin unutulmasına ve mezkûr isimlerle hatırlanmaya başlamasına vesile

³² Muallim Naci'nin kaynakları ve şiiirlerindeki tasavvufî muhtevayı devirle bağlantılı olarak tetkik ettiğimiz bir çalışmamız yakında neşredilecektir.

³³ Türk edebiyatında manzum hikâyenin yeri ve gelişimi hakkında yapılmış çok kıymetli bir etüd için bkz. Mehmet Güneş (2012). *Servet-i Fünûn'dan Cumhuriyet'e Türk Edebiyatında Manzum Hikâye*, İstanbul: Kitabevi.

³⁴ Akif'teki Sâdî tesiri hakkında geniş bilgi için bkz. Fevziye Abdullah Tansel (1945) *Mehmed Akif, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: Kanaat Kitabevi, s. 19-22.

³⁵ Fesâhat ve belâgatte eşsiz, büyük bir şair olan el-Büsîrî, Hz. Peygamber'e (a.s.) aşkını, hürmetini ifade eden, onu metheden *Mudariyye*, *Hemziyye* gibi nice kasîde yazar. Rivayetlere göre sonraları vücunun yarısı felç olunca *Kasîde-i Bürde*'yi yazıp Cenab-ı Hak'tan şifa diler. Kasideyi bitirdiği gece rüyasında Hz. Peygamber'i görüp, bu kasideyi O'na okur. Hazreti Resûlullah (s.a.v.) da elleriyle felçli azalarını mesh eder. İmam Büsîrî uyandığı vakit şifa bulunduğunu görür. (Muhammed b. Saîd el-Büsîrî (1307). *Kasîde-i Bürde Tercümesi ve Şerhi*, mütercim ve şarihi: Abidin Paşa, Dersâdet: Mahmud Bey Matbaası, s. 3-4.) Bir diğer rivayet ise Hz. Peygamber kasideyi dinleyince sırtındaki hırkayı Büsîrî'nin üzerine örter ve o da uyandığında hastalıktan kurtulduğunu müşahade eder. Bu sebepten kasîde, hastalığı iyi ettiği için "Kasîde-i Bür'e ismiyle şöhrat bulmuştur. Ağâh Sırrı Levend (1972). "Dini Edebiyatımızın Başlıca Ürünleri", *TDAY Belleten*, nr. 15, s. 64.

olmuştur. İslâm dünyasında onun kadar meşhur olan ve çok okunan; üzerine şerh, haşiye, tahmîs, tesdîs, tesbî', taştîr ve nazîreler yazılan bir başka kaside yoktur. (Kaya, 2011: 568-569). Bu şekilde yazılan eserlerin yekûnû 350 civarındadır. Bütün bu eserlerde kasidenin yazılış sürecinden bahis vardır. (Günaydın, 1995: 51). Hz. Peygamber aşkının çok lirik, hisli ve belîğ bir şekilde ifade edilmesinin yanında şifa niyetiyle de İslâm âleminde çok yaygın bir şekilde okunmuştur.

Camiler ve sair ilim ve edebiyat muhitlerinde yaygın olarak okutulan, Hz. Peygamber aşkı ve hürmetinin yaygınlığını gösterecek bir başka kaside de Kâ'ab bin Züheyr'in (ö. 24/645) Hz. Resûlullah'a arz ettiği meşhur kasidesi olan *Kasîde-i Bürde'sidir*. Hz. Peygamber'in sağlığında yazılmış olan bu kasidenin en mühim hususiyeti Hz. Peygamberimizin takdirine mazhar olmasıdır. Bu sebepten İslâm ülkelerinde tertip edilen ilim ve edebiyat meclislerinin Ka'ab'ın kasidesiyle açılması bir gelenek hâline gelmiştir. Bu da, bir tekrarla söyleyecek olursak, onun zatında Hz. Peygambere hürmetin ifadesidir. Bu ta'zimler, eserin Osmanlı ilim ve kültür çevrelerinde en makbul metinler arasında müstesna bir yere sahip olmasını da sağlamıştır.³⁶

Hz. Peygamber (s.a.v.) aşkı ve kerametleriyle meşhur İbnü'l-Fârîz'ın *Kasîde-i Tâiyye'si* de camilerde talim olunan bir başka manzum metindir. 750 beyitlik bu kasîdeye pek çok şerhler yazılmış ve müellifin *Kasîde-i Elfiyye* ve *Kasîde-i Mimiyye* ve *Râiyye'si*yle birlikte okutulmuştur. Şiir olarak değil de hakikât nazarında büyük bir eser olarak tavsif edilen bu kasîdeyi Sadreddin Konevî "*Kur'an* gibi her mecliste bir beytini okurmuş." Konevî'nin halifesi Şemseddin-i Eygî de "*Sûfiyyûna*, bunu ezberlemek farzdır" dermiş. Camilerde bu derslere devam edenlerin de kasîdeyi ezberlediği menkuldur. Kasidenin şerhleri arasında en meşhur ve makbulü "*Şârih-i Mesnevi*" İsmail Rusûhî-i Ankaravî'ninkidir. Molla Camî, Şeyh Abdullah Salahî, Şeyh Saîd-i Fergânî, İmam Yâfiû gibi zatların da şerhi bulunması bu eserin bütün İslâm âleminde makbul olduğunu gösterir. Şihâbeddin Sühreverdî ve Muhyiddin Arabî de bu eseri tazim ve tebcil etmişlerdir. (Vassaf, 1999: 186).

Manzum kaleme alınan bu eserlerin *Mevlid*, *Şifâ-ı Şerîf* ve *Kısâs-ı Enbiyalar* gibi metinlerle bir arada okutulduğu da unutulmamalıdır. Kasîde ve naat türünün bu derece yaygınlığı Türklerdeki peygamber sevgisinin boyutlarını izah edecek mahiyettedir.

Arap edebiyatından okunan metinlerin bir başka hususiyeti ise Arapça'nın *Kur'an* lisanı ve anadil olarak görülmesi münasebetiyle bu lisanın kaidelerini öğrenme - öğretme üzerine kurulu olmasıdır. Cami derslerinde iptidâî seviyeden başlayarak en üst seviyeye kadar tedris olunan derslerde Arapça eserlerin ağırlıklı kısmını bu ciheti oluşturmaktadır. Yani Arap diline dair kitaplar sarf, nahif (gramer) ve belâgâta dair lisan öğrenmeye yardımcı unsurlardır. Lisanın kelime ve cümle yapısına tesir eden bu eserlerden medresede tahsil olunanların dışında daha hususî bir mahiyette okunanlarının da bulunduğunu söyleyebiliriz. Türkçenin tekâmülünde, ses ve mana yapısının oluşmasında medrese ve tekke çevrelerinde Arapça'nın yaygın bir şekilde okutulması ve öğretilmesinin geniş bir etkisi bulunduğu bahsedilebilir.

Bu tarz eserler arasında camilerde Sa'dettin Teftazânî'nin Arap edebiyatına dair *Telhîs'i* en yaygın okunanıdır. Sa'deddin Mes'ûd b. Ömer Teftazânî'nin (1312-1390), Hatib Dımışkı'nın *Telhîsü'l-Miftâh* kitabına yazdığı şerh olan *el-Mutavvel ale't-Telhîs* adlı eseri asırlarca medrese çevrelerinde ders olarak okutulmuştur. Kısaca *Mutavvel* diye bilinen bu şerh; *Kur'an*'daki ifadelerin güzelliğini en iyi izah eden eser olarak kabul edilir. Seyyid Şerif Cürcânî, (-1413), Semerkandî (1483), Siyalkûtî (-1656) ve Hasan Çelebi (-1481) tarafından yapılan şerh ve haşiyeleri meşhurdur. Eser lisanımıza Abdünnafi İzzet Efendi (-1890) tarafından da tercüme edilmiştir.

Orta seviye olarak okutulan sarf ve nahiv kitapları arasında Birgivî Muhammed Efendi'nin *Avâmil* ve *İzhar'ı*, İbni Hacıb'in *Kâfiye* kitabı ve "asıl adı *el-Fevâidü'z-Ziyâiyye fî Şerhi'l-Kâfiye* olduğu halde Câmî (1414-1492) tarafından hazırlandığı için "Molla Câmî" adıyla bilinen

³⁶ Ziya Paşa *Harabat* mukaddimesinde *Kur'an*'ın indirilişinden sonra Arap şiirinin ayrı bir kıymet kazandığını ifade ettikten sonra Ka'ab'ın bu kasidesine bir beyit ayırmıştır. Ziya Paşa (1291 / 1875) *Harâbât*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, s.15.

nahiv kitabını / şerhini³⁷ sayabiliriz. Daha üst seviyede okunan sarf kitapları arasında İbni Hişam'ın *Muğni'l-Lebîb*'i dikkati çekmektedir. "İbni Hişam" namıyla bilinen ve Arapça'nın inceliklerine vâkıf Abdullah b. Yusuf'un (1309-1360) bu lisandaki edatlar ve harflerle ilgili bu eseri ancak Arap, Fars ve Türk edebiyatlarının dekâyıkına vâkıf olanlar okuyabilir. Hoca Hayret Efendi *Muğni'l-Lebîb*'i bir ara camilerde ders olarak okutmuştur. Geniş bir bilgi ve ilgi isteyen bu derse talip olanlar çok muayyen bir zümreyle sınırlıdır. Kısaca "İbni Mâlik" diye bilinen Muhammed b. Abdullah'ın (1203-1273) nahive dair bin beyitlik meşhur *Elfiye*'si de medresenin "demir leblebi" kitaplarındandır. İbni Malik burada nahiv kurallarını açıklarken örneklerini *Kur'an*, hadisler ve meşhur Arap şiiirlerinden seçmiştir.

Camilerde, hatta Kalemelerde okutulan bir başka eser de *Makâmât*'tır. Arap dili ve belagâtının şaheserlerinden biri olarak kabul edilen *Makâmât-ı Harîrî*, Ebu Muhammed el-Kâsım ibni Ali ibni Muhammed ibni Osman tarafından kaleme alınmıştır. Daha önce Hemedânî'nin yazdığı *Makâmât* türünün en güzel örneğini veren Harîrî, kısa hikâyelerden oluşan eserinde sanatının bütün hünerlerini ustalıkla sergilemiştir. Eserinde, cemiyet hayatındaki eksiklik ve yanlışlıkları mahirâne bir şekilde anlatır. İslâm'da lisanın rolü, önemi, gücü ve dil kusurları hususunda da çeşitli bilgiler vermektedir. *Makâmât*'ta o devrin edebiyat meclisleri ve söz ustalarını da takip etmek mümkündür. Edebî meclislerden uzun uzun bahseden sahifeler, Osmanlı'daki edebiyat mahfillerinin arka plânını da gösterecek evsiftadır. Harîrî'nin fikhî meseleleri edebî sanatlardan, şiiirlerden istifade ederek vaz' etmesi kendisinden sonraki fakihlerin üslûbunu da önemli ölçüde etkilemiştir. Sonraki devirde yazılan fıkıh kitaplarındaki şâirâne üslûbun arkasında biraz bu eserin olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Osmanlı'da Kalemlerdeki resmî inşâ tarzının teşekkülünde bu eserin ehemmiyetli bir yer olduğunu söyleyebiliriz.

Sümbülzâde Vehbi'nin (-1809) Farsça öğretmek için yazdığı manzum *Tuhfe-i Vehbi* adlı sözlük ile Arapça öğretmek için yazdığı manzum *Nuhbe-i Vehbi* ve Şahidî'nin *Tuhfe*'si de lisan öğretiminde yardımcı diğer eserlerdir. Özellikle lisan derslerinin takrir ve tedris tarzında ezbere çok fazla rağbet edildiği için -bu çok gerekli bir husustur- manzum metinler öne çıkartılmıştır. Medreselerde okunan kitaplardan birçoğu ezberleniyordu. İslâmî bilimler genellikle naklî bilimler olduğu için, bilginin olduğu gibi korunması ve daha sonraki kuşaklara bozulmadan aktarılması önemlidir. Bunun en sağlam yolu da kitapların eski âlimlerin yazdığı şekliyle aynen hıfz edilmesidir. Bir kitabı ezberlemenin en kolay usulü de, oradaki bilgileri nazım haline getirmektir. Sadece lisan değil, akaid ve ahlâk başta olmak üzere muhtelif ilimlerin (akaid, feraiz, tecvid ve nahiv vs.) bir kısmı da manzum kitaplar üzerinden öğretilmiştir. "Kâfiye" ve "Elfiye" kitaplarının manzum olarak birçok şerh ve hâşiyesi görülmektedir. *Kâfiye*'yi Germiyanlı Hüsamzâde İbrahim Efendi (-1607); *Fıkıh-ı Ekber* ve *Şâfiye*'yi, Abdülkadir Feyyûmî (-1613); *Ferâidü'l-Belâğ*'ı, Tokatlı İshak İbni Hasan (-1688); *Akaid*'i, Hibrî Ali Efendi (-1669); Türkçe manzum bir akaid kitabı olan *Zuhru'l-Masîr*'i, "İshak Hocası" Ahmet Efendi (-1708); *Akaid*'i Ayn-ı Ekber Muhammed Efendi (-1722); Türkçe "Şemail-i Şerif"i, Abdürrahim Efendi; Abdürrahim Efendi (-1885) de "Kaside-i Nûniye", "Kaside-i Tâiye" ve "Şerh-i Şâfiye"yi, Elbistanlı Hayaî Ahmet Efendi de "Kaside-i Nûniye"yi manzum hale getirmişlerdir. Bütün bu eserler uzun süre camilerde ders olarak okutulmuştur.

Arap dili ve edebiyatından okutulan eserlerin diğerleri daha çok mantık, kelam ve tasavvufa dair kitaplardır. Bir kısmı manzum olan bu eserler mütalaa edenlerin şiiir ve edebiyatla bağıını tesis eder. Medrese ve camilerde ehl-i sünnet çizgisindeki manzum akaid kitapları arasında en meşhuru *Cevâhirü'l-Akaid* olarak da adlandırılan *Kaside-i Nûniyye*'dir. Osmanlı âlimlerinden Hızır Bey'in (ö. 863/1459) 105 beyitten müteşekkil manzum akaid risalesinin İstanbul kütüphanelerinde yüze yakın yazma nüshası vardır. Esere muhtelif şerh ve hâşiyeler yazılmıştır. İlk kez 1258 (1842) yılında baskısı yapılan eseri çeviren veya şerh edenler arasında Hızır Efendi'nin talebesi Hayalî, İsmâil Müfid Efendi, İmamzâde Mehmed Esad Efendi, Prizrenli Şem'î ve Manastırlı İsmail Hakkı gibi şahsiyetler yer almaktadır. Muhteva itibarıyla bir akaid metni olan kasidede Hızır Bey; herkesin bilmesi gereken akideleri Ehl-i

³⁷ İlk olarak Kurt Muhammed Efendi (-1587) tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Vassaf Abdullah Efendi de *İrşâd-ı Ezkiyâ* adıyla manzum olarak tercüme ve şerh etmiştir.

sünnet çizgisinde, Ebû Hanîfe ve Maturîdî'nin görüşlerinden istifade ile ifade etmiştir. Bu durum da Osmanlı'da amelî sahada İmam-ı Azam'ın; itikadî sahada ise Maturîdî'nin fikirlerinin ne kadar yaygın olduğunu gösterir. Bu eserlerin muhtevası tasavvufun, dolayısıyla tekkelerin, Türkler arasında yaygınlığını da izah edecek mahiyettedir. Tetkik ve tettebbu'da bulunulan bu eserler aynı zamanda müşterek akide, kültür ve lisan ile milletin teşekkülünde geniş ve derin bir tesir icra etmişlerdir. Arapça'nın sarf - nahiv bilgisine sahip insanların verdiği dersler Türk kültürünün iki yardımcı lisanının (Farsça ve Arapça) sarf ve nahiv bilgilerine aşına kimselerin bu dillerin tercüme ve şerhi mahiyetindeki eserleri talim ettirmeleri Türkçe'nin istikametini de belirlemiştir.³⁸

Cami derslerinin en mühim unsurlarından biri de *Mesnevî* okumalarıdır.³⁹ Diyebiliriz ki Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si belki de bu asırdaki kadar başka hiçbir zaman bu kadar geniş bir çevre tarafından okutulmamıştır.⁴⁰ Daha evvel medreselerde kıraat olunduğuna dair elimizde bir emare bulunmayan⁴¹ *Mesnevî*, XVIII. asırda Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın kendi adına kurduğu medresede ders olarak okutulmasıyla medrese dersleri sırasına da girmiştir. (Ergin, 1939: 133-135). Tabii bu durum, o devrin siyasi hayatıyla çok bağlantılıdır. Yeniçeriliğin devlet için önemli bir problem olarak görülmesi, bazı padişahların Mevlevîlik'e intisap etmesi, rical ve halkın Yeniçerilere tepkisi, Yeniçerilerin tarikatı olarak görülen Bektaşiliğin yerine teşkilatlı bir yapı hüviyetini hâiz olan Mevlevîliğin öne çıkartılmasına vesile olmuştur. Buna, "Lale Devri" olarak da bilinen bu yılların entelektüel ortamına Mevlevîlerin dünyasının daha uygun olmasını da ekleyebiliriz. Şiir, mûsikî ve raks gibi bedîyatın üç aslî unsurunu dinî bir şekle sokan Mevlevîlik sanatkâr ruha sahip padişahların ilgisine mazhar olmuştur. Bu asrın hükümdarları yanında şehzadelerinin bir kısmı da Mevlevîliğe intisap etmişlerdir: III. Selim, II. Mahmud, Sultan Abdülmecid ve Mehmed Reşad. Bunlardan III. Selim, II. Mahmud, V. Murad ve V. Mehmed Mevlevî şeyhlerin elinden kılıç kuşanmışlardır. Sultan II. Mahmud'un "saltanat kethüdâsı" meşhur Hâlet Efendi'nin ikbal zamanları da (1911-1822) Mevlevîlerin önplânda olduğu bir devirdir. (Gölpınarlı, 1953: 276). Sultan II. Mahmud'un "saltanat kethüdâsı" meşhur Hâlet Efendi'nin ikbal zamanları da (1911-1822) Mevlevîlerin ön plânda olduğu bir devirdir.

Esasen *Mesnevî* yazıldığı tarihten itibaren büyük bir teveccühe mazhar olmuş, başta Mevlevîler olmak üzere ilim, tasavvuf ve edebiyat âşıkları tarafından sevilmiş, her tasavvuf kitabına *Kur'an* ve hadisten sonra şahid olarak *Mesnevî* beyitleri alınmıştır.⁴² (Gölpınarlı, 1942: VI). Tabiri Cevdet Paşa'dan alalım "mehâfil-i ehl-i dilde" en çok okunan eserler sırasında en önde *Mesnevî-i Şerîf* gelir. Bu eserin rumuz ve işaretlerine herkes aklı erdiği kadar mana verir. *Mesnevî* bizim kültürümüzde hiç eskimeyen eserlerden biridir. Her devir onda kendine dair bir

³⁸ İsmet Özel bir yazısında, bu hakikâti şöyle izah eder:

"Türkçe dediğimiz şeyin bilhassa Yunus Emre'den önce tekkeler, zaviyeler ve medreselerde; Yunus Emre'den sonra da yine Kur'an ve Hadis bilgisi ışığı altında doğmuş olan dil olmasıdır. Türkçe dediğimiz dil Arap sarf ve nahvini bilen insanların hayatlarını itikatlarına uygun bir şekilde idame ettirme gayretleriyle kavuştukları dildir. Bizim XIII. asırdan itibaren dilimizin teşkilinde neye inandığımız, niçin amel ettiğimiz tayin edici olmuştur ve buradan Türkçe doğmuştur. Türkçe dediğimiz dil ahalinin, avamın dili değildir; avam, bilenlerden o dili öğrenmiştir. Yani bu Türkçe, -tıpkı Latince gibi- yüksek tabakanın kendi aldığı eğitim ve terbiye gereği kelimelere yüklediği mana ile vücut bulmuş bir lisandır. Bizim dilimiz içine Arapça, Farsça doldurulmuş bir Türkçe değildir. Tam tersine Arapça ve Farsça bilen insanların bir ifade imkânı üretmesi sonucunda doğmuş bir dildir. *Saf Türkçe* olduğu söylenen kelimelerimiz dahi Arapça sarf ve nahiv bilindiği için bir form, bir biçim almıştır. Biz o dili konuşuyoruz. Bu vetirenin nasıl cereyan ettiğini anlamak istediğimiz, Yunus Emre'den önce konuşulan şeylerin Yunus Emre ile birlikte nasıl bir mecraya girdiğini öğrenmemizi gerekli kılıyor."

İsmet Özel, "Türkçeden İslâm'a Giriş", <http://www.istiklalmarsidernegi.org.tr/Yazi.aspx?YID=142&KID=10>.

³⁹ Gölpınarlı en çok okunan eserin Sadi'nin *Bostan*'ı olduğunu zikretse dahi hâl tercemesi ve hatrat türünde kaleme alınan eserlerde karşımıza çıkan tablo çok daha değişik olduğunu bize göstermektedir.

⁴⁰ III. Selim zamanından sonra devlet adamlarının Mevlevî, Nakşî muhibbi olmasının yanında siyasi ve askerî gayelerle Mevlevîlik ve Nakşîlik devletin yeniçeriliği temsil eden Bektaşiliğe karşı tutacağı hâline gelmiştir. Özellikle Süleymaniye civarından pek çok Nakşî, Kadirî şeyhi Anadolu'ya ve İstanbul'a gelmiş, devlet adamlarının atıyyelerine nail olmuşlar, onlara tekkeler yaptırılmıştır. II. Mahmud, Abdülaziz ve Abdülhamid ve V. Murad, Hâlet Efendi, Pertev Paşa, Reşid Paşa, Midhat Paşa gibi devlet adamları da, ilgili yerlerde ifade ettiğimiz üzere, muhtelif gayelerle tekkelere büyük yardımlarda bulunmuşlardır.

⁴¹ İstanbul'un fethinden itibaren açılan Kalenderhânelerde *Mesnevî* okunmuştur. Osman Nuri Ergin (1939). *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul, s. 26-36.

⁴² İbnü'l-Arabî çizgisindeki tasavvuf anlayışına muhalefet edenler bile Mevlânâ'ya dil uzatmaktan imtina etmişlerdir.

neş'e bulmuştur. Herkes feyiz almış, rengin ve zengin hayallere dalmış, o manevî feyizden bir yudum içmiştir. (Cevdet Paşa, 1986: 229). *Mesnevî* bütün İslâm âlemince *Kur'an-ı Kerîm*'den sonra en mukaddes kitap telâkki edilmiş ve ona "*Kur'an'ın özü*" mânasında "*Magz-ı Kur'an*" denilmiştir. (Sevük, 1954: 79). Ali Şir Nevâyî'nin müşşidi olan Molla Câmî, Mevlânâ'yı "*mâna cihânının hükümdarı*" olarak tavsif ve tebcil eder. (Elgin, 1955: 37). Denilebilir ki Mevlânâ, *Mesnevî* siyle yaygın ve derin olarak İslâm âleminin müşterek vicdanını oluşturmıştır. Yahya Kemâl de Türk'ün medeniyet anlayışından bahsederken "*Pilav yiyerek ve Mesnevî okuyarak Viyana kapılarına gittik*" der.

XVIII. Asrın ortalarından itibaren tasavvufî çevrelerden halka doğru geniş bir kitleyi tesiri altına alan *Mesnevî*; XVIII. asırda özellikle Kadirî ve Nakşî tekkelerinde de daha geniş bir katılımla kıraat edilmeye başlanmıştır.⁴³ *Mesnevî*-hanlar bu eseri tasavvuf, ilim ve edebiyat muhitlerinde lisan ve mâna bakımından tahlile koyulmuşlardır. Hâsılı, *Mesnevî* Türk kültürü ve irfanı üzerindeki mühim mevkiini 1925'e kadar özellikle tekkeler ve camiler vasıtasıyla sürdürmüştür. XIX. asırda devlet ricalinin Mevlevîlerle yakın irtibatı, tekkelere devam etmeleri, bazı Mevlevî büyüklerini ve Mesnevihanları öne çıkartmıştır. Bu asrın ortalarında en meşhur ve muteber Mesnevihanlardan biri Hoca Hüsam Efendi, diğeri de Murad Molla Tekkesi şeyhi Mehmed Murad Efendi'dir.

Asrın sonlarına doğru, yukarıda işaret ettiğimiz üzere, *Mesnevî* yerini daha çok *Bostân* ve *Gülistân*'a ve biraz da Molla Camî'nin *Bahâristân*'ına bırakmıştır. Bunda, Sultan Abdülaziz'in hal'i sırasında bazı Mevlevî şeyhlerinin Midhat ve Hüseyin Avni Paşalar dairesinde bulunmasının büyük bir tesiri vardır. Şehzade Mehmed Reşad'ın Osman Selahaddin'e intisaplı olması, dedenin I. ve II. nesil Jön Türklerle sıkı bir münasebet içerisinde bulunması da Sultan Abdülhamid'in Mevlevîlerle münasebetini tayin etmiştir. Sultan II. Abdülhamid, hal'de dahli bulunan Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Osman Selâhaddin Dede'yi önce saraydan (sarayda *Mesnevî* okutmaya memurdur), uzaklaştırır, sonra da dergâhta oturup evrâd ve ezkârıyla uğraşması fermanını verir. Sultan Hamid'in saltanatı esnasında İstanbul'un ilim ve edebiyat mahfillerinde bariz şekilde Nakşîlerin ağırlığı hissedilmiştir. Cami derslerinde de aynı şekilde Nakşîlerle irtibatlı hocaların fazla olduğu müşahade edilir. Sultan II. Abdülhamid, devr-i saltanatında Mevlevîlere mümkün mertebe uzak durmuş, Nakşîler devlet kademelerinde daha ön plânda yer almışlardır. Sultan Abdülhamid devrinde bazı hususların çeviri eserler ile tarihî hadise ve şahıslar üzerinden dolayı bir şekilde ifade edilmesi de Sâdî'ye gösterilen teveccühün arkasındaki bir diğeri husus olarak zikredilebilir.⁴⁴ Sâdî'deki insan tipi bazı yönleriyle devrin aradığı - özlediği insan tipinin bir aksidir.⁴⁵

Tefekkür tarihimizle olduğu kadar edebiyatla da doğrudan alakalı bu derslerin tedris ettiriliş şekilleri hakkında, bir başka deyişle cami derslerinde talim ve terbiyenin nasıl yapıldığına dair maalesef geniş bir malumata sahip değiliz. Bildiğimiz; sadece takrir değil bilakis tedkik, tetebbu, münakaşa ve münazara esaslı bir eğitim-öğretimin yapıldığıdır. Bu derslerin, caminin bir köşesine hocanın rahlesinin etrafına halka teşkil edilerek daha samimi bir ortamda geçtiğini de biliyoruz. Caminin içerisinde kurulan halkalar bu derslerin en önemli rükünlerindendir. İbnülemin'in şairr Ali Ruhi Bey'in hâl tercemesinde öne çıkarttığı husus

⁴³ Hiç şüphesiz Nakşî-Kadirîlerin *Mesnevî* okumalarında Emin Âgâh Efendi ile müridi ve talebesi Selimiye Tekkesi şeyhi Ali Behcet Efendi'nin pek büyük payı vardır. Hayatı hakkında bkz. Hüseyin Vassaf (1999). *Sefîne-i Evliya*, C. I, (Çev.: Ali Yılmaz-Mehmet Akkuş), İstanbul: Seha Neşriyat., s. 50-54.

⁴⁴ Camilerde bu eserler tedkik edilirken matbuat sahasında da tarih temalı eserlerde bir artış meydana gelmiştir. Tarih teminin Tanzimat sonrası Türk edebiyatına girişi ve gelişimi hakkında değerlendirmeler için bkz. Ömer Faruk Akün (1956). "*Merkad-i Fatih'i Ziyaret ve İçindeki Görüşler*", *Türk Dili ve Edebiyatı dergisi*, C. VII, nr. 1-2, s. 63-104; Necat Birinci, (2000), "*Mehmet Âkif Ersoy'un Şiirlerinde Tarih Duygusu*", *Edebiyat Üzerine İncelemeler*, İstanbul: Kitabevi, s. 163-172.; Sema Uğurcan (2002). *Abdülhak Hamid Tarhan'ın Eserlerinde Tarih*, İzmir, Akademi Kitabevi, s. 15-18; Şemsettin Şeker (2009). *İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'ın Tarihî Romanı: Sabih*, (Yayınlanmamış YL Tezi), İstanbul: MÜ Türkiye Enstitüsü, s. 5-10.

⁴⁵ Tanzimat sonrasındaki yeni insan tipleri için bkz. Mehmet Kaplan (2001). *Tip Tahlilleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 167-194. Devirde çalışma fikri etrafında yeni insan tipi arayışları için bkz. Rıdvan Özdoğan (2010). *Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde İrade Hürriyeti (1908-1918)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, s. 338-52.

“ders halkasında bulunmadığı hoca yok gibidir.” cümlesidir. Cami derslerinden herhangi birinden icazet almak da duruma göre ehemmiyeti hâizdir. Bu derslere devam eden talebeye devrin mütebahhir şahsiyetlerinin verdiği icazetnameler; diploma hükmündedir. Diğer bir deyişle adeta ilim mahfillerinde “pasaport” hüviyetini hâizdir. Bu icazetnâmeler sayesinde onlar da medreselerde, camilerde, daha sonraları mekteplerde ders vermişlerdir. Ayrıca bu icazetnâmeler, dolayısıyla bu derslerin talimi, memuriyet hayatında da kişiye pek çok fayda sağlamıştır. Cami derslerine devam eden bir kısım kimselerin de aldıkları icazetnâmeler vasıtasıyla camilerde muhtelif dersler okuttuklarını biliyoruz. Bazı talebeler de mahalle mektebinde sarf, nahiv, mantık ve biraz da *Şerh-i Akâid* gördükten sonra bir “rahle yakalayıp” mahalle camilerinde ücret karşılığında arzu edenlere ders okuttukları bilinmektedir. (Ali Rıza, 2001: 19). Ehinden liyakat esasına göre alınmayan icâzetnâmelerin bu asrın sonlarında zararları da olmuştur. Maarifteki problemlerin bir kısmının arkasından ehline tevcih edilmeyen icâzetnâmelerin tesiri bulunduğundan bahsedilebilir.

2. Cami Derslerinin Meşhur Hocaları

Takrir olunan derslerin camilerde talim ve terbiyeye tesiri biraz da hocalar sayesinde. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere, ders halkasında bulunulan veya icâzet alınan hocaya göre o konu hakkındaki malumatın derecesi de ortaya çıkar. Malum; talebe hocasıyla, hoca da talebesiyle iştihâr eder. XIX. asırda geniş bir talebe halkasına sahip olmaları hasebiyle edebiyat ve fikir hayatına tesir eden hocalar arasında Hoca Neş’et, Kethüdâzâde Ârif Efendi, Palabıyık Mehmed Efendi, Antalyalı Abdurrahîm Efendi, Gelenbevi İsmail Efendi, Ali Behcet Efendi, Hoca Vahyî Efendi, Şeyh Galib, Rusçuklu Hoca Mustafa Efendi, Tikveşli Yusuf Efendi, Bodrumî Ömer Lütî Efendi, Rizeli Sinanzâde Seyyid Osman Azmi Efendi, Mesnevî-hân-ı şehir Hoca Hüsameddin Efendi, Vidinli Mustafa Efendi, Birgivî Şâkir Efendi, Akşehirli Hasan Fehmi Efendi, Hoca Şâkir Efendi,⁴⁶ “şehrî hoca” Ahmed Remzi Efendi, Siyahî Hoca Reyhan Efendi, İstanbullu Hafız Esad Efendi, Mirza Safâ, Filibeli Mehmed Râsim, Hoca Şevket Efendi, Mesnevîhan Selanikli Mehmed Es’ad, Adanalı Hoca Hayret Efendi, Ahmed Ziyâeddin Efendi, Bağdatlı Ref’et Efendi, Müsevvid Hüseyin Efendi, Diyarbakırlı Hoca İbrahim Ref’et Efendi, Hoca Mecid Efendi, Denizlili Şâkir Efendi, Berkofçalı İbrahim İlmî Efendi ve Trabzonlu Hoca Hüsnü Efendi’yi sayabiliriz.

Bu asrın başlarında (1807) vefat eden Hoca Neş’et Efendi cami derslerinin en meşhur ve en çok istifade edilen hocalarının ilk sırasında gelir. Bulunduğu her ortamı tabii bir edebî - ilmi mahfil hâline getiren hocanın derslerine Şeyh Galib, Pertev Efendi, Hoca Vahyî, Sadrazam Muhammed İzzet Paşa, Ârif Efendi, Hanîf Efendi ve Şeyh Müştak gibi zamanının ileri gelenleri devam etmiştir. Şöhreti İran’dan Turan’a, oradan da Çin’e kadar ulaşan Hoca Neş’et’in “Babâyı âlem” diye yâd olunduğunu Hüseyin Ayvansarayî zikrediyor ve ilâveten muallimliği hakkında muhtasar olmakla beraber çok müfid bilgiler veriyor:

Neş’et Efendi, âdetleri üzere ketm-i velâyet edip, uzemâdan olmakla, Fârisî hocalığıyla iştigâl üzere göründüler. Haftada bir gün “Mesnevî-i Şerîf” ta’lîm ederlerdi. Mîr-i kelâm, sâhib-i edeb ü tevâzu’ idi. Kendisinden herhangi bir iş ricâ olunsa is’âf-ı mes’ûle gayret ederdi. (Vassaf, 1999: 202).

İstanbul’un en meşhur Farsça hocası ve mesnevihanlarından biri olan Hoca Neş’et’e sûfilerden biri, “Efendim! Fârisî, ehl-i cehennem lisânıdır, diyorlar. Öyle midir?” sualini yöneltince, o da “Öyle de olsa öğrenmek lâzımdır. Çünkü nereye gideceğimizi kat’iyyen bilmiyoruz. Şâyet Cehennem’e uğrayacak olursak, ahâlîsinin lisânını bilmemek de bizim için bir azâb-ı diğer olur.” şeklinde mukabele etmiştir. (Vassaf, 1999: 203). *Şerh-i Dû-beyt-i Molla Câmi* ünvanlı eseri, Hoca’nın Câmi’ye tazim ve tevkirini gösteren bir şerhtir.

Bu asırda en ziyâde talebesi olan Kethüdâzâde Ârif Efendi’dir. Vâlîde Sultan Kethüdâzâdesi reîsü’l-ulemâ Sâdık Efendi’nin oğludur. Babasının Medîne-i Münnevvere kadısı

⁴⁶ Sırp Muharebesi’nde talebeleriyle birlikte harbe iştirak etmiş, üçüncü ilmiye taburu binbaşılığında bulunmuştur. Talebelerinden Veys Paşazâde Ali Ruhi de onun gönüllü bölüğünde harbe iştirak etmiştir.

olduğu vakit o da buraya gitmiş, Resül-i Ekrem Efendimizi ziyaretle şereflenmiş, bu sıralarda hac vazifesini ifâ etmiştir. Ulemânın kudemâsından bir zatın evladı olması hasebiyle küçük yaşta tahsil ve terbiyesine fevkalâde riâyet edilmiş, devrinin en meşhur hocalarından ulûm-ı İslâmiye ve sâir ilimleri tahsil etmiştir. O, hayatı boyunca gece gündüz ilim tahsiliyle meşgul olanlardandır. Resmî tahsilini Tırnova Müftizâdesi Abdurrahim Efendi'den, *Akâid-i Celâlî*'yi okurken onun vefâtı üzerine bu dersi Milâsî Müftizâde'den tamamlamıştır. Çağının büyük allâmelerinden *Kâmus* mütercimi Âsım Efendi, Ayvansarayî Münzevî Afif Salih Efendi, Kadızâde Mehmed Efendi ve biraderinin oğlu Sâkıb Efendi, Hoca Neş'et Efendi, Reîsü'l-müneccimîn Râkım Efendi ve Laz Mehmed Efendi ders gördüğü hocalardan bazılarıdır. (Emin Efendi, 1305: 3-4). Devrin en büyük ulemâsı sırasında bulunan Palabıyık Efendi'den *İlm-i Heyet*, Gelenbevî İsmail Efendi merhumdan "hey'et" ve "riyâziyât-ı sâire", Bulgarîzâde İsmail Efendi'den de tasavvuf okumuştur. Orta boylu, doğan burunlu, açık alınlı, beyaz yüzlü, al yanaklı, hafif sakallı, Şeyhü'l-Ekber Muhyiddin Arabî hazretlerini pek sever, ona medh u senâlarda bulunur. Sırrının melâmet perdesi arkasında saklayan âlim ve fâzıl simalardan biridir. Cevdet Paşa'nın tabiriyle "zamanın "Meşâhir-i felâsife-i İslâmiye'den" (Cevdet Paşa, 1309: 213) olan hoca seksen yedi senelik ömrünün ilk gençlik senelerinden itibaren her sınıf halktan müracaat edenlere muhtelif ilimleri talim ettirmiştir. Ortaköy'de İsmail Ferruh Efendi'nin sahilhanesinde içtima eden heyeti ilmiyenin fâzıl azalarındandır.

Hoşsohbet ve latife-gû olan Ârif Efendi bulunduğu her yeri tabîî bir fikrî - edebî mahfil hâline getirenlerdedir. Talebelerinin çokluğuna telmihen "İran'da Turan'da şakirdi var" denilen Kethüdâzade Ârif Efendi henüz talebe iken Fariside şöhreti bulunduğu Fatih Camii'nde ders okuduğu esnada hocasına *Gülîstan*'ı okutur. Diğer talebelerin görüp de "bizim hoca bir şey bilmiyormuş" dememeleri için Fatih'te Şekerci Hanı'nda bir odada tedris eylerler. Uzun süre Kumkapı ve Çarşamba civarında oturan Ârif Efendi'ye Sultan II. Mahmud ömrünün evâhırine doğru Beşiktaş'ta bir ev alır. Hoca hem evinde hem de muhtelif camilerde uzun süre müracaat edenlere Hâfız, Sâdî, Molla Câmî, Muhyiddin Arabî ve Örfî'nin eserleriyle *Mesnevî-i Şerîf*i tedris ettirmiştir.

Meşrep itibarıyla resmî tekellüflerden ârî, dünyevî değil, irfan ehli ve "dervişânla ülfete mâil, laubâlî-meşrep" bir zattır. Hocanın serbest tavırlarından rahatsız olan ilmiye tarîkenden bazı kimseler "O bizden değildir" derlermiş ki hocanın buna verdiği cevap manidardır: "Öyle isterim ki mahşerde, huzur-ı İlâhiye'de de böyle desinler, 'O bizden değildir' desinler." (Emin Efendi, 1305: 265).

1241'de (1826) Bektaşilerin nefyinde ulemadan kürd Abdurrahman Efendi "Kethüdâzâde bektâşidir, mezhepsizdir, Şanizâde'yi nefyettiğimiz gibi bunu da nefy etmeli" diye bağırması üzerine -bilâhare kazasker olan- Çerkeşli Mehmed Rafî' efendi "Adam, utanın. Kethüdâzâde hepinizin hocasıdır. Ben de okudum. Mezhebi itikadî pâk bir adamdır" diyerek müşarünileyhi nefiyden kurtarmıştır." (İnal, 1930-1942: 35). Yine bu sırada ulemâ-yı rûsûmun "Mezhepsizdir, Bektâşî'dir" diye sual sormağa ve sürgüne göndermeye kalkıştıkları hoca koynuna bir elif-bâ cüzü koyup "Başka soru ve cevap şöyle dursun, bu cüzde elif nerededir bana göstersonlar" derse de ilmi cümle âlemin müsellemini olduğundan kimse soru sormaya kalkışmaz. Daha sonraları talebelerine elif'i şöyle tarif eder:

Elif-bâ cüzünde 'uzun elif' dedikleri elif değildir. Zira elif hareke kabul etmez; o uzun elif dedikleri hemzedir. Lâkin hemze bile değildir; zira hemzenin sûret-i mahsûsası yoktur. Ya 'elif' sûretinde yazılır ya 'yâ' sûretinde yazılır ya da 'vav' sûretinde yazılır. Elif-bâ cüzünde hemze dedikleri dahi hemze değildir. Ona ayn-ı betrâ derler, yani kuyruğu kesik ayn demektir. Elif-bâ cüzünde mezkûr ve muharrer olan elif, hurûf-ı hecenin sonunda bulunan lamelif dedikleri harfdedir. (Emin Efendi, 1305: 332).

Ârif Efendi, edebî ve fennî ilimlere vâkıf bir "üstâdî'l-ulûm u fezâil"dir. Talebelerinden Emin Efendi onu "Ulûm-ı şer'îyye ve hikemiye ve fûnûn-ı garbiye ve nâdireden bilmediği yok gibidir" ve "asrının Molla Câmî ve Kemâl Paşazâde'si gibiydi" şeklinde tavsîf ve tevkîr eder. Telifât ve tasnifat etmemesini ise Palabıyık merhumun "Mevlânâ! Yapılanları anlayalım, bundan sonra kitap yapmak lazım değil" fehvasınca amel etmesinden ötürüdür. Çok sevdiği

Molla Câmî için "... Sağ olsaydı, onu ziyaret için İran'a giderdim" dediği de Emin Efendi'den menkuldur. (Emin Efendi, 1305: 53). Kalemi kuvvetli ve tab'an nazma rağbet etmiş ve sohbetleri sırasında inşâd ettiği manzumeleri talebeleri kaydederek ziya'dan kurtarmışlardır. Talebelerinden Şeyh Hakkı Efendizâde Beşiktaşlı Tevhîd Efendi şiirlerini cem ve tertip ederek neşrettirmiştir. Efendi'nin kırk sandık dolusu nefis yazma kitabı vardır. Her ilme mahsus bu kitapların büyük kısmını vefatından sonra Şeyhülislâm Ârif Hikmet Efendi satın alarak Medîne-i Münevvere'de tesis ettiği kütüphanesine göndermiştir.

Hoca'ya *Pend* okuttuğu talebeleri bir gün, "Efendim inşallah *Pend*'den sonra *Gülistân* dahi okuyacağız" derler. Hoca da "Ya inşallah Fârisî'yi asıl *Gülistân*'la öğreneceğiz, siz hemen çalışın. Hocanız attar dükkânı gibidir" buyurur. (Emin Efendi, 1305: 288-289). Daha sonra bu "attar dükkânı" meselini hocanın talebelerinden Kaymakam Mahmud Bey'e söyleyen Emin Efendi'ye aynı şahıs "Hoca Efendimiz, tenezzül ve tekessür buyurmuşlar, zira kendileri Mısır Çarşısı gibi idiler" der. (Emin Efendi, 1305: 290).

Edebiyat, felsefî ve matematiğe dair ilimlerde ders almak isteyen devrin kudeması "ders takririnden yeninden hayat bulmuş gibi" ayrılırlar. Her muharrem ayında *Hadîkatüs-Süeddâ*'yı okuyan (Emin Efendi, 1305: 303) hocaya "Acem mezhebi geniştir, diyorlar, öyle midir?" diye sorduklarında hoca bu mezhebin geniş değil bilakis dar olduğundan ve uygulanması zor olan içtihatlardan bahisle, onlarda câiz olmayan ne kadar şeyler var ise cümlesinin kendi deyişiyle "bizim Hanefî" mezhebinde caiz olduğunu bu manada en geniş mezhebin de Hanefilik olduğunu söyler. (Emin Efendi, 1305:334-335).

Hoca'nın meclislerdeki hâli şöyledir: Dostlarından Za'im Süleyman Ağa Hoca Efendi'ye "Efendim seninle de hiç laf konuşulmuyor, 'evet' deyip bitiriyorsun. Niçin, nasıl, demeli, sözünü uzatmalı" der. Şeyhülislâm Molla Beyefendi de şöyle anlatır:

Bizim enişte efendinin yanında Kur'an'ı yanlış okusan yine sesini çıkarmaz. Eğer bir şey sorarsan, sorduğun kadar söyler, sorduğundan ziyâde söylemezmiş. Zîrâ "arzusu o kadardır, fazlasını bilmek arzusunda değildir"...

İbni Sina'nın *İşârât*'tında geçen *Mâ tesmeuhû mine'l-havâriki fî kısmeti'l-immân felâ terâ zarâren düstûrunca amel eden* Hoca, halktan duyduğu garip ve olağanüstü olayları imkân dâhilinde terk ile mübâlağalı ve münâsebetiz işittiği sözlere "Mümkün ya!, Olur ya!" deyip karşılık vermez, hatta iddiasında yanlış da olsa inat edenlerle münakaşaya girmez, onları hataları üzere terk eder, davalı ve mütekebbir adamlara doğrusunu anlatacağım diye uğraşmazmış (Emin Efendi, 1305: 302).

Kethüdâzâde, "Konuşurken sözü halkın konuştuğu gibi söylemeli, ıstılahlı söylememeli; yazı yazarken icabına, yeri ve makamına göre ıstılahlı yazmalı, zira o başkadır" fikrindedir. Meclise göre söz söyler, sormadıkça konuşmaz. Hatta, "Bizim hocalar nereye varsalar, ilimden söz ederler. Halkça konuşmayı, halkın ahvâl ve âdetlerini, örf-i nâsı bilmediklerindendir" dermiş. (Emin Efendi, 1305: 310). Hazretin devamlı görüştükleri ve sevenleri arasında Fındıklı Camii'nde ders okutan ve Fındıklılı İsmet Efendi'nin kayınpederi olan Çorumlu Hoca Osman Efendi (öl. 1878), Kabataş'ta ikâmet eden ulemâ-yı benâmdan Selîm Sırrî Efendi (ö. 1847) ve Bursalı Rıza Efendi ilk sırayı alırlar.

Cevdet Paşa'nın bu asrın "müselle-i enâm iki mesnevî-hânından birincisi" (Cevdet Paşa, 1986: 230) olarak takdim ve tebcil ettiği Hoca Hüsameddin Efendi cami derslerinin talebesinin çokluğuyla iştihar edenler hocalarından bir diğeridir. Neredeyse, halktan, ricalden kibardan dersinde, sohbetinde bulunmayan yok gibidir. Sultan Abdülmecid bile zaman zaman derslerine iştirak etmiştir. Kocamustafa Paşa'da ve Eyüp'te *Mesnevî-i Şerîf* okutan Hoca Hüsameddin Efendi hakkında Cevdet Paşa şunları yazar:

Hüsn-i zann-ı enâma mazhar bir pîr-i rûşen-zamir olup ricâl ü kibârdan pek çok zevât ana mu'tekîd idi. Her taraftan ve her sınıftan nice zevât anın dersine müdâvemet ile nutkunu ni'met ve nasihatini ganîmet bilirlerdi. Bazen biz dahi gidip takrîr-i dil-pezirini istimâ' ederdik. Ba'dehû Eyyûb-ı

Ensârî semtine nakl-i ikaamet-gâh edip âhir-i ömrüne kadar orada ikaamet eyledi. Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Osman Efendi anın telâmîzindendir. (Cevdet Paşa, 1986: 13).

Sultan Abdülaziz'in cülûsunda kılıç merasimi 1277 senesinin 27 zilhiccesinde Perşembe günü Eyüp Camii'nde gerçekleşir. Burada Hoca Hüsam Efendi caminin içine alınarak *Sûre-i Fetih* okunduktan sonra Şeyh Necâti Efendi dua etmiş, Hoca Hüsam Efendi de "Fatih demıştır (Cevdet Paşa, 1986:152). Bu hadise o devirde ne kadar makbul ve muteber olduğunu gösterir.

Burada şunu da belirtelim; Mesnevîhanlık icazeti alan devrin pek çok maruf uleması, üdebâsı tekkelerin yanında camilerde de *Mesnevî* halkası teşkil etmiştir. Bunlardan biri de Erzurumlu Şeyh Abdürrezzak İlmî Efendi'dir. İlmî Efendi, İstanbul'a geldiği vakitlerde ramazanda Beyazıt Camii'nde vaaz sûretinde *Mesnevî* takrir etmiştir. (İnal, 1930-1942: 70).

Bu asırda Hoca Hüsam'dan sonra cami derslerinin en meşhur ve makbul hocaları arasında yer alan zât, bir ara Sultan Abdülaziz'in şehzadeligi döneminde ona ders okutan Vidinli Hoca nâmıyla meşhur Mustafa Efendi'dir.⁴⁷ Bu asrın ilim ve faziletçe iştihar edenlerinden pek çoğu onun talebesidir. Meşhur Hoca Tahsin Efendi de bunlardandır. Hoca Tahsin, hocasının vefatında şu tarihi söylemiştir:

Yazıldı eşk-i tahsîn ile târîh

Vefât etdi Vidinî-i muhakkik. (İnal, 1930-1942: 1871).

Talebelerinden Cevdet Paşa'nın ifadesine göre Vidinli Hoca; "Merâtib-i selâseye riâyet eder" ve talebe dersinden "âlâ ve evsat ve ednâ derecelerine göre müntefî" olurmuş. Cevdet Paşa Vidinli Hoca'nın o devirdeki şöhreti ve tesir sahası hakkında şunları yazar:

Binâenaleyh asrımızda en ziyade talebe yetiştirmiş hoca odur ki her diyârda anın talebesinden bir müftî yâ müderris yâ nâib bulunurdu ve icâzetine karîb vakitlerde dersine hâzır olanlar içinde Amasyalı Kara Halil Efendi ve Eski zağralı Şerîf Efendi ve Kezûbî Hasan Efendi ve Nasuh Efendi kesb-i iştihâr etmişler idi ve bunlar icâzet almamış oldukları halde tabaka-i râbiada bulunan hocalara tefevvuk davasında olarak daima müzâkere ile meşgul idiler. Çünkü ol vakit derse çıkacak olanlar evvel-i emirde bir müddet müzâkere ile meşgul olarak beyne't-talebe kesb-i şöhret ve marufiyet etmeğe mecbur idiler. Mechûlu'l-hâl bir hoca derse çıkacak olsa başına talebe toplanmaz idi. (Cevdet Paşa, 1986: 9).

Cami derslerinde hocaların bilgisi kadar "lisanındaki talâkat ve beyanındaki halâvet" de önemlidir. Yani sadece dersi mükemmel bilmek, okutmak yetmez; aynı zamanda çok zeki ve malumatlı talebelerle meydan-ı mübâhesede de başa çıkmak lazımdır. Kendisi de camilerde hem ders okumuş hem de okutmuş olan Ahmet Cevdet Paşa⁴⁸ *Tezâkir*'de maarifin bu cephesini aydınlatacak pek mühim bilgiler verir. Onun aktardıklarına göre; talebelerin bazıları ilim bakımından ilerleyince hocalar onların tedrisine muktedir olamazlar, talebeler de istifade edecek başka hoca ararlar. Özellikle münazara şeklinde geçen derslerde "mechûlu'l-hâl" hocalar talebelerin "kıyam" etmesine sebep olur. "Ehl-i kıyâm"⁴⁹ meydana görünmesi biraz

⁴⁷ Vidinli Hoca'nın talebelerinden Hoca Şakir Efendi, halkasında bulunan talebelere hocasından tevarüs eden bir zihniyetle her daim şöyle buyururmuş:

"Muallimin feyzi, müteallimin göstereceği icab ve iktizaya tabidir. Müteallim feraseti, çalışkanlığı, merakı hasebiyle muallimi öyle bir surette icbar etmeli ki üstad yatsı namazı için aldığı abdest ile sabah namazını da kılmalı. Yani bütün geceyi ders-i ferdanın hüsn-i tehiyyesi için uyanık geçirmeli." (Ahmed Midhat Efendi (2011). *Fazıl ve Feylosof Kızım Fatma Âliye'ye Mektuplar*, hzl. Fatma Samime İnceoğlu - Zeynep Süslü Bektas, İstanbul: Klasik Yayınları, s. 15).

Bu cümleler Vidinli Hoca ve talebesi olan Hoca'nın ders talim ve takririnde ihtiyar ettiği yolu gösterir. Hoca Şakir Efendi'den Ruscuk'ta vazife yaptığı sırada ders halkasında bulunarak pek çok istifade eden Ahmed Midhat Efendi cami derslerinin maarif noktasından ehemmiyetini bilmesine rağmen yazık ki, bizim görebildiğimiz eserlerinde, bu hususa hiç temas etmemiştir.

⁴⁸ Cevdet Paşa'nın medrese, tekke, cami ve devrin diğer ilmi-edebî muhitlerinde geçen tahsil devresi ve bu devrenin onun ilmi şahsiyeti üzerindeki tesirleriyle alakalı bkz. Fatih M. Şeker, (2011), *Modernleşme Devrinde İlimiye: Cevdet Paşa - İbnülemin Örneği*, İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 17-38.

⁴⁹ Medrese talebelerinin zaman zaman yönetime karşı isyanları söz konusu olsa dahi derslerde hocalara karşı bu şekilde kıyam etmeleri bu asırdaki diğer kaynakların hiçbirisinde mukayyet değildir. Zaten muktedir hocaların derslerinde böyle şeylerin zuhur etmesi çok zordur. Bununla beraber medrese talebelerinin zaman zaman siyasi kıyamlara

da malumatı yetersiz hocalardan dolaydır. Fatih Camii civarındaki ilim ve irfan âşıkı talebeler, burada derse çıkan hocaları sorularıyla canlarından bezdirip kaçırınca devreye Vidinli Hoca girer. Hoca'nın icâzet vermesi üzerine "ehl-i kıyam"ın bir kısmı derslerinden kalkıp Vidinli'yi Nişancı Camii'nde, bir kısmı da Birgivi Şâkir Efendi'yi Dülgerzâde Camii'nde derse çıkarırlar. Bunlar muhtelif derslerden kalkıp gelen hep davalı güruhtandır. Cevdet Paşa sabahları Şâkir Efendi'den mantık, ikindileri de Vidinli Hoca'dan *Mutavvel* okur. Vidinli Hoca'nın tekrar Fatih Camii'nde *Mutavvel* derslerine başlaması üzerine Cevdet Efendi de dâhil üç yüz civarında talebe toplanır. Hoca ile bahse girişenler çok olur. Fakat zamanla "ehl-i kıyâm"ın sesleri kesilir. Uzakta kalanların dersten istifadesi güçleşince medresenin bir odasında derse devam ederler. Cevdet Paşa'nın tavsifine göre "gayet mütekebbir ve muta'azzım" bir zat olan Hoca'nın "insafı dahi pek ziyâde olup kibri hakkâniyetine hâil olmazmış." Hoca, bir gün derste bir bahiste ısrar eden Cevdet'i fena hâlde tekdir eder. Bu azardan ötürü Cevdet Efendi, birkaç ders ağzını açıp bahse girişmez. Birkaç gün sonra derse çıkan hoca, aralarında "muhtelefün fih" olan mevzuyla açarak pek güzel tafsîl eder ve "Hak Lofçalı'nın yedinde imiş" diyerek talebesinin bir kat daha derse devam-ı ikdamına vesile olur. Vidinli Hoca daha sonra aynı camide *Tehzîb* derslerine de çıkar. Talebelerin ekseri *Tasdikât*'tan *Tasavvurât*'tan veya *Fenâî*'den kalkmış oldukları cihetle mantık ilmini lâıyıkıyla okumuş olmadıklarından noksanlarını tamamlamak için muavini konumunda bulunan Şerîf Efendi'ye bunlara *Burhân-ı Gelenbevi*'yi okutmasını teklif edince Şerîf Efendi "Ben böyle anasının ipliğini pazarda satarak meydân-ı bahse çıkmış olan bir gürûh ile uğraşıp da şöhetimi kıramam" diyerek kabul etmeyince Nasûh Efendi bu dersi kabul ederek tatil günlerinde Fatih Camii'nde derse çıkar. Ehl-i kıyâm hemen Nasûh Efendi'nin etrafını alarak hocayı bî-zâr ederler. Beş on gün sonra "Biz de bu kadar ders okutabiliriz" diyerek dağılırlar. Hadise Vidinli Hoca'ya intikal edince hoca "ehl-i kıyâm"ı azarlar ve "Biz eğer izâ'a-i vakt edecek olsak kendi hocalarımızın dersinden kalkmaz idik" der. Bu cevap, bu asra kadarki tedris usûlünü hülâsa edecek mahiyettedir. Nasûh Efendi'nin ayrılması üzerine Vidinli Hoca, *Burhân-ı Gelenbevi* okutmayı talebeleri arasında "emsaline fâik" olan Cevdet'e teklif eder. Cevdet Efendi, Hoca vasfıyla değil de "müzâkerecibaşı" sıfatıyla teklifi kabul eder ve Fatih Camii'nde *Burhân-ı Gelenbevi*'yi okutmaya başlar. 24 saatini bu derse hasrederek, muhtelif kitaplara müracaat ederek derse hazırlanır ve önce *Burhân*'ın sonra da "ehl-i kıyâmın" üstesinden gelir. Cevdet Paşa "Bi-hikmeti'llâhi teâlâ sonra İstanbul'da ulemâyâ o kadar inkiraz

---

giriştikleri de vâkîdir. Mesela Kırım Harbi arefesindeki sohtalar isyanının arkasında devrin ricali arasındaki siyasî rekabet vardır. Mehmed Ali Paşa sadaretden azli sebebiyle muğber olduğundan medrese talebesini tahrik ve Reşid Paşa'nın aleyhine kıyam ettirir. Talebe de "Böyle zamanda ders okumak caiz değildir, ilim göklere kalkdı" diyerek dersleri tatil ve ders rahlesini Bayezid Camii'nin minarelerine asar. İbnülemin Mahmud Kemâl İnâl (1940-1953). *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul: Maarif Matbaası, s. 64-65.

"Türk Hayri" adıyla tanınan şair Ayaşlı Hayri Efendi Kırım Harbi'ne dair kaleme aldığı *Hayrâbad*'da bu hadiseye şöyle temas eder:

Toplanıp Fatih'e bir kaç talebe
Dersiâmlardan edip istihsâr
Sözü ayağa düşürdü ulemâ
Ekseri serseri câhil haylâz
Çıkmaıyıp ehl-i hayâ medreseden
Topu üç yüzden ibâret tâlib
Çekilip bir iki tâbur asker
Bâb-ı Fetvâ'ya birikti ferdâ
Sordu keyfiyyeti Şeyhülislâm
İçlerinden dedi bir kaç ahmak
Bir iki zâtı fakat istemeyiz
Habbeyi kubbe yapıp bâzı kesân
Herkesi verdi biraz endîşe
Çekilip bâ'zısı kâşanesine
Hocalar cem' olunup akşamı
Dersiâmdan birisi Hoca Nasuh
Eyleyip yâni erâcîf frâd
Birisi Hamdî-i Dağıstânî
Bunları celb ile bi'l-istintâk
Nefy ü tedibleri bi't-tensîb
Salih Hayri, (1988), *Kırım Zafernâmesi: Hayrabat*, hzl. Necat Birinci, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, s. 55-56.

Diyerek sulh olacak ne sebebe
Bildigin etmeyip anlar izhâr
Bir iki gün uzadı bu da'vâ
İlmden behresi yok bâzı yobâz
Kendini bilmeyen, ortaâda gezen
Oldular pek çoğu havfa zâhib
Kaçdılar korkularından ekser
Aklı ermez bir iki yüz monla
Doğruca etmediler arz-ı merâm
Bize lâzım değil artık okumak
Bâ'dezîn kimseye bir şey demeyiz
Suhte-gânın revîşi dendi yamân
Süferâyâ dahi dehşet verdi
Gitti serasker-i sâhip-savlet
Birazı tard olundu. Girid'e
Olarak mes'ûl-i fi'l-i makrûh
Vükelâ hakkında bâzı isnâd
O da gammazlık edip nihânî
Biri fassâl biri ehl-i nifâk
Oldu emsâli uyuzdan terhîb (...)

geldi ki ol vakit ehl-i kıyâmın beğenmediği hocalar allâme-i zamân oldular” der. (Cevdet Paşa, 1986: 9-12).

Cami derslerinin bir diğer meşhur hocası da Kara Halil Efendi’dir. Daha sonra *Mecelle* Cemiyeti’nde de yer alacak olan Kara Halil, Fatih Camii’nde *Vaz’iyye-i İslâm*’ı okutmaya başlayınca bütün “ehl-i kıyâm” başında toplanır. Pek şiddetli mübâhaseler cereyan eder. Meydan-ı mübâhasede en ileri at sürenlerden biri de Cevdet Efendi’dir. Cümlesine dayanan Kara Halil pek ziyade şöhret kazanır ve en itibarlı hocalar sırasına katılır. Bir müddet Fetvahâne’ye devam eden Halil Hoca, *Mecelle* Cemiyeti’nde de bulunur ve en sonunda da Şeyhülislâmlık makâmına nâil olur.

Meşhur hocalardan Giridli Hoca tarîk-i tedrise dâhil olmayan “katar” şeyhlerindendir. Selâtin camilerde özellikle Sultanahmet’te vaaz verir. Zaman zaman Fatih Camii’nde de ders okutur. Bir ara *Mutavvel* okuturken Cevdet Paşa da derslerini takip etmiştir.

Palabıyık Mehmed Efendi (1804) ile kardeşi Hoca Abdurrahîm Efendi (-1836) zamanlarının en meşhur âlimleri arasındadırlar. İlimde “nâkil” geleneğine mensup olan iki kardeş pek çok talebe yetiştiren ulemâdandır. Özellikle “Ayaklı Kütüphane” ismiyle maruf Palabıyık Efendi “Kitap yaparlar, yine anlamazlar” diyerek devrin müelliflerini hemen her dersinde tenkit eder. (İbnülemin, 1332: 23) Her iki hocanın da kerâmetlerine atıfta bulunulur. (Kuntay, 1944: 6-7). Kâğıthâne civarındaki Karaağaç adlı yerde bulunan Bektaşî Dergâhı’nın post-nişîn vekili İbrahim Baba her gün Bektaşî kıyafetiyle Fatih Camii’nde Abdurrahim Efendi’nin ikinci derslerine gelir, namaz kılar ve ders okur. O devirde yeniçeri hadiselerinden ötürü kendilerine karşı beslenen kin ve nefretten ötürü Bektaşîlerin camilerde pek fazla görünmemesinden mütevellit babanın gelişi talebe tarafından acayip karşılanır. İbrahim Baba, Abdurrahim Efendi’nin dersinde “tekmil-i nusah” edip mezun olur. Eendi’nin derslerine bundan başka bazı canlar da sarhoş olarak gelirlermiş. İçlerinden aşkınlık taşkınlık yapanları hazret ya kovar yahut terbiye edermiş.

Camilere her sınıf insan tahsile gelebilir. Bunu şu fıkra da teyit eder:

Meşhur hocalardan Birgivi Efendi’ye bir gün bir torlak gelir ve şöyle bir sual sorar:

Hoca, sen ‘Kara karıncanın taş üzerinde yürüdüğünü Allah teâlâ görür ve ayağın dokunuşunu işidir’ demişsin. Hak teâlâ bunu kendi gözleriyle, kulağıyla mı görür, işidir; yoksa karıncanın gözüyle, kulağıyla mı görer, işidir?

İlm-i siyasette behresi fazla olan Hoca hiçbir şey demez, tenbih de etmez. (Emin Efendi, 1305: 241).

Cami derslerinin bir kısım hocaları daha sonra mekteplerde de vazife almışlardır. Özellikle mekteplerdeki Arapça, Farsça ve dinî ilimleri tedris eden hocalar, medreselerden buralara nakledilmişlerdir. Mekteb-i Hukuk’un fıkıh hocalarından Ali Haydar Efendi mekteplerde vazife yapan örnek olarak verilebilir. Fatih Camii’nde Rusçuklu Hoca Mustafa Efendi’nin dersinden istifade eden Kastamonulu Ali Haydar Efendi, hocanın vefatı sonrası ders şeriklerinden meşhur Hafız Şakir Efendi’nin yanında devrin meşhur hocalarından Tikveşli Yusuf Efendi’nin derslerine devam eder. Gene aynı şekilde Şeyh Galib’den “Usûl-i Fıkıh”, Maarif Nezareti Teftiş ve Muayene azasından Hoca Şakir Efendi’den coğrafya, heyet, cebir, hendese, müsellesat ve Tabib Miralay Ahmed Bey’den *Mevâlid*, hikmet-ı tâbiye, kimya ve nazârî teşrih okur. Mekteb-i Hukuk talebesine talim ettirdiği *Usûl-ı Fıkıh* dersleri II. Meşrûtiyet’i müteakip talebelerinden Hacı Âdil Bey tarafından bastırılmıştır. Aynı zamanda şâir de olan Hoca; Meclîs-i Maarif reisi iken Çemberlitaş hamamında meclisin başkâtibi bulunan Halil Edib Bey’le karşılaşınca “bir beyit tulû etti, okuyayım, dinle” diyerek kendine mahsus bir âhenkle şu beyti okur:

O kızıl kanı ki dil besledi dîdem dökü

Allah Allah kazanan kim idi kim etti telef. (İnal, 1930-1942: 572).

Cami derslerinin bir başka hocası da Hoca Şevket Efendi'dir. Yeni Osmanlılar Hareketi içerisinde yer alan ulemâdan Bereketzâde İsmail Hakkı, hocasının ders takriri hakkında bize oldukça müfit bilgiler vermektedir. Bereketzâde, henüz mektepte "Ta'lim" okurken fazilet ve kemâlini işittiği Hoca Şevket'in Molla Câmi'nin "Kâfiye Şerhi"ni Fatih Camii'nde okutmaya başlamasıyla bu derslere devama başlar. Bereketzâde, daha çok, hocanın tatil vakitlerinde verdiği koltuk derslerine iştirak etmiştir. Hocanın ders verme usûlü şöyledir: Derse geç gelip geç bırakır. Önce metin okutur, sonra derse geçer, daha sonra takip ettiği haşiyeyi harfi harfine anlatmaya başlar. Bu takrir sırasında muhaşşî ve şârihlerin konuyla ilgili mütalaalarını ve kendisinin itirazlarını aktarır. Konuyu tafsîlatı ve muhâkemâtıyla birlikte tahlil eder, saatlerce kılı kırk yararcasına tetkik eder. Takrir esnasında konuyla bağlantılı nice bilgi ve kaidelerden zevk ve şevk ile bahseyleyler. Anlatımı gayet akıcıdır. Takip edenler kendi idrakleri nispetine istifade ederler. Medrese derslerindeki geleneğe uygun olarak muallimîn ile müteallimîn arasında da sual ve cevaplar vuku bulur. (Bereketzâde, 1332: 27-29).

Hoca Şevket çok genç yaşta vefât etmesine rağmen (1291 muharreminde 38 yaşında vefat etmiştir) asrın pek çok meşhur şahsını "ulûm-ı ta'li ve tedris" ile ihyâ etmiştir. Hayatını ilme ve ders vermeye hasretmiş olduğundan ilmi nispetinde eser yazmaya vakit bulamamıştır. Cami ve medreselerdeki ders kitaplarının pek çoğuna dakik ve derin mütalaalar ihtiva eden notlar yazmıştır. Kenarlarına şerh ve haşiyeler düştüğü eserlerin ekserisi defalarca tab' edilerek talebelerin ellerinde dolaştığını Bereketzâde haber veriyor. Hoca; Beyazıt, Süleymaniye, Fatih camileriyle civardaki cami ve mescitlerde uzun süre ders okutmuştur. (Bereketzâde, 1332: 347-350).

Bereketzâde'nin hatıralarından öğrendiğimiz diğer hocalar da Fatih Camii'nde tefsir, hadis ve Arap edebiyatı okutan Ahmed Şetvân Efendi ile Şeyh Temimî'dir. Ahmed Hoca dersi gayet fasih, kelime ve telaffuz hatasından uzak bir şekilde anlatır. Sözlerini kuvvetlendirmek ve kelimelerin manasını izah sadedinde muhtelif ediplerin beyitlerinden örnekler getirir, meşhur âlimlerin konuyla ilgili sözleriyle delillendirir. Hoca Temimî de Arap Edebiyatı'nı bu lisanla anlatır, ders esnasında münasebet düşürüp hoş fıkralar ve menkıbeler söyler. (Bereketzâde, 1332: 34-37).

Hoca Şevket Efendi'nin talebelerinden Mevlevî şeyhlerinden Selanikli Mehmed Esad Efendi de camilerde -bir yandan da tekkeodasındaki- uzun süre *Mesnevî*, *Hafız Divanı*, *Bostan*, *Pend-i Attâr*, *Kasîde-i Sülûkiye-i Hakânî*, *Rubâiyyat*, *Levâiyih-i Câmi*, *Kasîde-i Tâiye*, *Kasîde-i Hamriye*, *Zevra Havra*, *Füsûsu'l-Hikem*, *Menâkıb-ı Sipehsalar*, *Gülşen-i Râz* tedris ettirmiştir. (İnal, 1930-1942: 325). Halidî şeyhlerinden Mehmed Efendi'nin oğlu Mehmed Esad da Fatih Camii'nde bir süre *Hafız Divanı* ile Molla Câmi'nin *Lüccetü'l-Esrâr*'ını okutmuştur. (İnal, 1930-1942: 2155).

Cami dersleri bir ara Yeni Osmanlılar efkârını neşretmek için vasıta olarak kullanılmıştır. Özellikle yeni edebiyatın edebî eserlere akseden mevzularının cami derslerinde bazı hocalar tarafından mevzubahis edildiğini, hükûmete ait icraatın bir kısım ulemâ tarafından cami derslerinde tenkit edildiği de vâkıdır. Dersiamlar vaazları, bazı hocalar da takrir ettikleri dersleri vesile ittihaz ederek özellikle tefsir ve hadis derslerini devrin idaresine imalı bir sûrette anlatmışlardır.⁵⁰ Bu "serbest fikirli" ulemâ arasında idarenin en ziyade üzerine dikkatini topladığı zat, Sarıyerli Sâdık Efendi'dir. Sâdık Efendi'nin şahsiyeti, dersleri ve talebeleriyle birlikte iştirak ettiği siyasî faaliyetleri iç ve dış basında hayli alaka toplamıştır. Avrupa basını ile *Hürriyet* gazetesi etrafında toplanan Yeni Osmanlılar mevcut hükûmetin (Âli Paşa'nın şahsında Bâbîâlî ve saray) tenkidi için Sâdık Efendi davasını vesile ittihaz etmişlerdir. Beyazıt'taki Kaptan Paşa Camii'nde Tefsir okutan Sâdık Efendi'ye devrin şeyhülislâmı Hasan Efendi tarafından derslerinde kendisine ve vükelâyâ dair imalı mevzulara girmemesi haberi yollanmış, o da *Mızraklı İlmihâl* okutmağa başlamıştır. Ancak derslerinde imalı sözleri gene terk etmemiştir. Buradaki dersleri hem halk arasında hem de devlet ricali üzerinde nüfuz sahibi

⁵⁰ XIX. asır edebiyatımızın fikrî tarafında batıdan çok İslâm tarih tecrübesi vardır. Yani tefsir, hadis ve fıkıh gibi İslâmî düşüncenin temel metinleri... Her ne kadar kavramlar fransız filozof ve düşünürlerinden alınmış olunsalar da "müsavat, medeniyet, hürriyet" gibi fikirlerin muhtevası daha çok İslâmî'dir.

olması üzerine hükûmet takibi sıklaştırmış, derslerini sarıklı kimseler gelip tahrir etmişlerdir. 1869 Ramazan'ındaki derslerinde siyasî yorumlarını iyice arttırması üzerine zaten daha evvel gerçekleşen Veli Efendi Çayırı'ndaki içtima⁵¹ yüzünden endişeleri iyice artmış olan hükûmet harekete geçer. Sâdık Efendi'nin talebelerinden Râşid Efendi de Ayasofya Camii'nde hünkâr mahfili altında ders okuturken Ali Suavî'nin vaazlarını hatırlatacak fikirler ileri sürmesiyle Mâlîye Nâzırı Şîrvânîzâde Rüşdü Paşa tarafından tahkir edilerek Zabtiye Müşiri Hüsnü Paşa'ya gönderilir. Bir diğer talebesi Mesnevîhan Mehmed Ali Efendi de Bâyezîd Camii'nde ders okuturken doğrudan doğruya Zabtiye Müşiri tarafından dersten kaldırılarak tevkîf edilir. Bu hocaların hücrelerinde taharrî olunmuş kitap, risale ve evrak bulunur. Sâdık Efendi'nin adamlarına ait "Şirket-i Muvahhidîn" in "şirket" adı altında siyasî bir cemiyet olduğu anlaşılır. Bu risâlelerde İstanbul "Dârü'l-harb" olarak gösterilir. Bu üç hoca derhal kalebend olarak Akka'ya sürülürler.⁵² Yeni Osmanlılar olarak bilinen zevat (Mustafa Fâzıl Paşa, Ziya ve Nâmuk Kemâl Beyler, Ali Suavi, Menâpirzâde Nuri, Mehmet Ayetullah, Kayazâde Reşad) matbuat yoluyla hükûmete muhalefet ederken, bunlar da medrese ve camilerde aynı fiili sürdürmüşlerdir.

Edebî, fikrî, siyasî şahsiyeti dolayısıyla camilerde vaaz veren, ders okutanların iştihar edenlerinden biri de Ali Suavî'dir.⁵³ Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin ulemâ içerisindeki mümessillerinden olan Ali Suavi Şehzâdebaşı Camii'nde yaşı daha 30'u bulmamışken Ramazan-ı Şerîf'te vaaza çıkar. "Hakâyık-ı İslâmiye'yi anlatıyor" diye ricalden, kibardan, esnaftan, halktan birçok zevat vaazında hazır bulunur. Genç Suavî'nin vaazlarında ateşin bir şekilde "müsavat, hürriyet, meşveret" vs. gibi kavramlara özel vurgu yaptığı belirtilir. Suavî sadece vaaz değil bir ara devrin ekabirinin de katıldığı dersler okutmuştur. İbnülemin'e babası Mehmed Emin Paşa merhum, "Suâvî bir aralık Şehzade Camii'nde mutesavvıfâne bir kasîde-i Arabiye okutdu. Dinledik, beyendik..." demiştir. (İnal, 1940-1953: 764).

Bu asrın siyasî hüviyeti ön plânda olan meşhur hocalarından bir diğeri de Cemâleddin Efgânî'dir. Sultan Abdülaziz devrinde İstanbul'a gelen Efgânî⁵⁴ Dârü'l-fünûn ile Fatih Camii'nde bir ara ilmi müsâhabelerde bulunmuştur. Efgânî'nin bir gün Fatih Camii'nde rical-i devlet, ulemâ ve kalabalık bir cemaat huzurunda *Mesnevî* takrîr ederken Mevlanâ'nın bazı mısralarını,

Hakikât ilmi sûfinin ilmi içinde kaybolur. Halkın inandığı söz şudur: Sûfinin ilmi, kadîm olan Cenâb-ı Hak'dan zuhûr etmiştir. Ey Selîm! Bu böyle anlaşılır.

şeklinde tercüme etmesi üzerine cemaat içerisinde bulunan sudûrdan Hoca Yûnus Vehbî Efendi, bu değerlendirmeleri Şeyhülislâm Akşehîrli Hasan Fehmi Efendi vâsıtasıyla Sultan Abdülaziz'e arz ederek onun Mısır'a nefyedilmesini sağlar.

Efgânî, daha sonra Sultan II. Abdülhamid devrinde Münif Paşa'nın tavassutuyla İstanbul'a döner ve Meclis-i Maarif azalığına tayin olunur. Bir müddet sonra da padişahın kendisine ihsan ettiği Nişantaşı'ndaki konağında Jön Türklerle mesailerde bulunur. Her cuma ve pazar ziyaretçileri kabul ederek ilmi - siyâsî sohbetler yapar. Mehmet Emin Yurdakul'un

⁵¹ 1865 senesinde vuku bulan bu içtima'ın Türk edebiyat, siyaset ve düşüncesi açısından fevkalade neticeleri olmuştur. Bu hususta bkz. Şemsettin Şeker (2012). *Sadık Bir Muhallif: Yeni Osmanlılar'da Menâpirzade Nuri Bey*, İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 22-34.

⁵² Sâdık Efendi'nin faaliyetleri hakkında geniş malumat için bkz. Kaya Bilgegil (1976). *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I, Yeni Osmanlılar*, Ankara, s. 455-483.

⁵³ Hususiyetleri daha ismiyle başlayan molla, Ali Suavi. Sarığı, ateşin vaazları ve fikirleriyle o devirde bir cazibe merkezi. Ama tanımayanlara. Bulunduğu her meclis ve muhitte önce geniş bir alaka sonra derin bir nefret... Hürmet sarığa mı, fikre mi?... Hâsılı her manasıyla eskilerin nev'i şahsına münhasır dedikleri insanlardan biri de odur. Sultan Abdülhamid'in büyük inâyetine mazhar olduğu hâlde ilk fırsatta her şeyi göze alarak, nân ü nemek hakkı gözetmeden velinimetini tahtından etmeye kalkışması "garip" mizacının yansıması. Bu tavrı sebebiyle "Yeni Osmanlılar'ın diğer azalarının tavsifine her manasıyla lâyıktır" diyesi geliyor insanın. Önce ıı. meşrûtiyet, sonra Cumhuriyet devirlerinde Abdülhamid düşmanlığının şahsında ete kemiğe büründüğü idealize edilen bir Suavî daha var. Hâsılı bir sürü Suavî var.

⁵⁴ Efgânî'nin Dârü'l-Fünûn'daki faaliyetleri hakkında bkz. İbnülemin Mahmud Kemâl İnal (1940-1953). *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul: Maarif Matbaası, s. 52, 390-391 ve 890-891.

milliyetçiliği ve *Türkçe Şiirler* isimli eseri biraz da uzun süre sohbetinde bulunduğu Efganî'den yadigârdır.⁵⁵

Mektepleşmenin iyice hız kazandığı Sultan II. Abdülhamid devrinde⁵⁶ medrese hocalarının büyük bir kısmını artık mekteplerde de görürüz. Onun zamanında “mekteplerin medreseleşmesi” meselenin arkasında biraz da bu vardır.⁵⁷ Burada şunu da hatırlatabiliriz: 1915'te Darü'l-Fünûn'da İttihatçıların Ziya Gökalp vasıtasıyla gerçekleştirdikleri değişiklikler maarif tarihimizde çok derin bir kırılmayı da beraberinde getirmiştir. 1915 senesine kadar medrese-mektep münasebeti bir şekilde devam etmiş, daha sonraki aşamada ise muhabbet muhasımlığa yerini bırakmıştır.

Cami derslerinin en ilginç ve hakkında, İbnülemin merhumun sayesinde, en fazla bilgi sahibi olduğumuz hocalarından biri Trabzonlu Hoca Hüsnü Efendi'dir. Hüsnü Hoca'nın şahsında, müderrisler dışındaki ulemanın cami derslerini nasıl takrir ettiğini görebiliriz. Hoca'nın hususiyetlerini bilmek cami derslerinin nasıl yapıldığı hakkında malumatımızı daha ileriye taşır. Hoca Hüsnü Efendi, hayatını okumağa ve okutmağa vakfeden ahyâr-ı ümmettendir. Cami ve mekteplerde tedrisat ile iştigalinden ve mütaaladan hali kalmadığından, daha doğrusu “kitap te'lif etmekten ise te'lif olunan kitapları anlamağa çalışmak” umdesini emsali diğer ulemâ gibi mühim bir düstur hâline getirdiğinden dolayı eser telif etmekten çekinmiş,⁵⁸ faziletiyle mütenâsip eserler vücuda getirmemiştir. İbnülemin; Şehzade Rüşdî Mektebi son sınıf talebesiyken Farsça imtihanında karşılaştığı Hüsnü Hoca'yı Mekteb-i

⁵⁵ Mehmet Emin'in Efganî'yle münasebetlerini kendi kaleminden okumak için bkz. M. Behçet Yazar (1938). *Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı*, İstanbul, s. 244.

⁵⁶ Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçtiği seneye kadar Türk maarifi dağınık, münferid bir takım teşebbüslerden ibaretken ilk kez onun zamanında plânlı bir şekilde ele alınmıştır. Devlet ve memleketin kalkınmasının maarifle, tahsil görmüş insan yetiştirmekle mümkün olduğu tezini savunan Sultan Abdülhamid, bu hedef doğrultusunda cülusunu müteakip şuurlu bir şekilde maarif müesseselerine yönelmiştir. “Standart kültür ocağı, yapıcısı ve taşıyısı” olan liselerin maarif sistemin içinde yer alması ve bu okullarda çok muhtevalı bir tedrisat programının gerçekleştirilmesi; mekteplerin müfredatında nazari bilginin yanında derslerin hayata da hitap etmesi; kitâbet ve inşâ derslerinin “ulûm-ı edebiyat” gibi Türk edebiyatı ile pek irtibatı olmayan bir anlayışın aksine edebiyat kavramı içinde yer almaya başlaması ve *Ta'lim-i Edebiyat*, *Edebiyat-ı Osmâniye* gibi ders kitaplarıyla şahsiyet kazanması; Fransızca, Rusça ve İngilizce gibi batılı dillerin orta öğretimde okutulmaya başlanması; okulların inşasında millî mimârî üslûbun getirilmesi için çalışmalar yapılması; kütüphanelerin tanzimi, eski eserlerin muhafazası ve teftişi; batı matbuatını parayla satın alıp Avrupa efkâr-ı umûmiyesini lehimize döndürmek için yayımlar yaptırması; Şemseddin Sâmî'nin elinden tutup *Kâmusu'l-A'lâm* ve *Kâmûs-ı Türkî* ve *Kâmûs-ı Fransevî* gibi meşhur lügatleri hazırlatması hep Sultan Abdülhamid'in maarifimiz, dolayısıyla kültür hayatımız için çok verimli neticeleri olan teşebbüslerdir. (Ömer Faruk Akün (1992). “II. Abdülhamid'in Kültür Faaliyetleri Üzerine Bazı Dikkatler”, *II. Abdülhamid ve Dönemi*, İstanbul: Seha Neşriyat, s. 75-84). Memleketin ihtiyaç duyduğu idare ve politika erbâbını yetiştirmek için, 1859'da açılan Mekteb-i Mülkiye'nin kaderi de Sultan II. Abdülhamid devrinde değişmiştir. Sultan Abdülhamid'in özel ilgisine mazhar olan bu mektepte hususî bir kadro yetiştirme fikri ilk olarak uygulanmaya başlanmıştır.

⁵⁷ Sultan II. Abdülhamid'in ahlâk ve akaid derslerini mekteplerin müfredatına koydurması da bu meselede bahsi diğeridir. Talebe arasında adâb-ı İslâm'a aykırı fiiller ile “etvâr ve efkârı matlûba gayr-ı muvâfık” kişilerin görüldüğü hususu padişahın bir iradesiyle ifade edilmiş ve bu yönde önlem alınması devrin sadrazamından istenmiştir. Sadrazam Cevad Paşa, Maarif Nâzırı Zühdü Paşa'dan lazım gelen tadilat ve tashihin yapılması noktasında sudûr eden irâde-i seniyye gereğince amel edilmesini istemiştir. Bu ferman neticesinde camilerde İslâm'dan olan talebelerin okuduğu derslerden özellikle “Akâid”in her sınıfta okutulması, bunun yanında Akâid derslerinin edebiyat ve kavâid derslerinde de tedris ve takrîr ettirilmesi kararı alınmış; ayrıca “Ahlâk ve Terbiye” ile “İlm-i Ahlâk” dersleri de Mülkiye müfredatına konulmuştur. Bu husustaki yazışmalar için bkz: (Ali Çankaya Mücellidoğlu (1968). *Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler*, C. I, Mars Matbaası, s. 232-238). Padişahın “etvâr ve efkârı matlûba gayr-ı muvâfık” tabiriyle kastettiği şüphesiz o devirde matbuatta ve mekteplerde batıdan gelen materyalizm gibi felsefi akımların nesiller üzerinde yol açtığı tahribattır. Doğrudan bu akımların etkisine kapılmaktan bahsedilmeyip de biraz da iç dinamiklere yönelik böyle umumî ifadelerin tercihinde maarifteki bu meselelerin milletlerarası politikanın malzemesi olarak kullanılmasının önüne geçme iradesi de vardır.

⁵⁸ Bu asırda ulemâyâ eser telifi noktasında tesirde bulunan şahsiyetlerin başında “zamânının feylesof-ı hakâyık-âşinâsı” nâmıyla tevkir edilen meşhur Palabıyık Mehmed Efendi gelir. “Yapılanları anlayalım, bundan sonra kitap yapmak lâzım değil” (İbnülemin Mahmud Kemâl (1332). *Gelenbevi İsmail Efendi*, nr. 10966, İstanbul: İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi, s. 21) diyen Palabıyık Efendi'den sonra ulemâ iki yolu takip etmiştir: Gelenbevi, Şânizâde, Cevdet Paşa, İbnülemin çizgisi bu kavlin muktezâsınca amel etmezken; Kethüdâzâde Ârif Efendi, Hoca Hüsameddin, Kara Halil ile Vidinli Hoca'dan Hoca Hüsnü'ye kadar gelen çizgi ise bu kavli takdir ve muktezâsınca amel ile telif olunan eserleri okuyup anlama yolunu tercih etmişlerdir. Aslında bu bahis ulemânın akli ve nakli ilimler meselesi karşısındaki tavrıyla çok ilişkilidir.

Hukuk'a başlayınca⁵⁹ burada Farisî muallimi olarak bulur. Hoca ders esnasında belli etmeden talebeyle eğlenir, niçe nükteler savururmuş. Hâli ve kâli garip olan hoca ders esnasında gülenlere çok kızar, talebeden biri Farisî beytin veznini muhafaza ederek okuyamayınca yahut o beytin hangi bahirden olduğunu sorduğunda "Hani ya bunun efâilü tefâilü" dermiş. İbnülemin ve kardeşi Ahmed Tevfik'e mektep senelerinde bir meseleden darılan hoca ne vakit onları görse sıkılır, sokakta tesadüf etse başka sokağa saparmış. İki kardeş, latife ile karışık serzeniş-âميز sözler söyleyerek hocayı büsbütün ürkütürlermiş. Senelerce devam eden bu vahşet, ülfete münkalip olur ve hoca evlerine gidip gelmeye başlar. Günün birinde *Buharî-i Şerîf* okutacağını, derste bulunmalarını söyler. Her sabah Beyazıt veya Şehzâde Camilerinde sabahları uzun süre ders okutur. Üç beş kişi dışında katılan olmaz. Caminin soğuşunu ve kayyımlar süpürürken kalkan tozu bahane ederek sıcak ve temiz bir hânede diğer talebelerin de hazır oldukları bir mecliste derslere devam fikrine Hoca, "*Hadîs-i Şerîf*, cami-i şerifte okunur, talebe ve cemaat de orada dinler. Yuttuğunuz tozlar mahz-ı şifadır. İstiyen gelir, istemiyen gelmez" diyerek karşı çıkar. Emin Paşa'nın evlatları derse gitmeyecek olsalar, derhal eve gelir, kandırmağa çalışır, Beyoğlu'ndan nefis ekmek ve Kağıthâne Köyü'nden kaymak getirir. Dersi müdekkikâne ve gayet mufassal şerh ettiğinden (Muhtelif şerhleri teneke borular içinde gezdirmiş) her derste ancak üç dört hadis-i şerîf okutabilir. Senelerce devam eden bu derslere iştirak edenler maddeten ve manen istifade ederler. Hoca, bir aralık Beyazıt'ta *Tefsîr-i Keşşaf* da okutmaya başlar. Kendisi en müşkül ibareleri büyük bir hız ve vukûfiyetle okur, talebenin de aynı şekilde *Keşşaf*'ı keşfetmesini ister. Nihayet "Sizler, bu işin henüz ehli değilsiniz" diyerek dersten sarf-ı nazar eder. İbnülemin ve arkadaşları, Hoca Hüsnü'den, Feyz-i Hindî'nin

Ya ezeli'z-zuhûr yâ ebediyyü'l-hakk?

Nûrun fevka'n-nazar hüsnün fevka's-senâ'

beytiyle başlayan kasîdesini de tedkik ve tahkik ederek okurlar.

Hoca Hüsnü Efendi, derslerde kendisine dinî meselelerin hangi bahsinden sual edilse cevap verir, ama itiraza ve ondan tevellüt eden münazara ve münakaşaya kıyam olunursa çok kızarmış. İbnülemin'in latife ile karışık, kardeşinin ise ciddi olarak serdettiği mülâhazalar ve bu mülâhazaların tevliid ettiği münazaralar üzerine İbnülemin'e "Sen zaten fırka-i Mu'teziledensin", kardeşi Ahmed Tevfik'e de "Sen de Rafizî'sin" diyerek hiddetlenirmiş.

Talebeler bir meseleyi halletmek için kütüphaneleri dolaşmağa, kitapları karıştırmağa vakit bulamadıkça yahut üşendikçe, hocanın tabiriyle o meseleyi "şukkaya" yazarlar, ilme hizmet etmek şîâr-ı mahsûsu olan Hüsnü Efendi de o mesele hafızasında yoksa kütüphaneleri devreder ve meseleyi halledermiş.

Hoca derslerde sırası geldikçe latif ve zarif nüktelerden, aşüfte-dil olduğu mazmunlar sarf etmekten geri durmazmış. Derslerine muntazaman devam eden hoca efendi bir aralık kaybolur. Zamanın büyük paşalarından birinin kızının bir çerkesle birlikte Bandırma'ya kaçtığı, o paşa ile hukukları eski olan hocanın da kızı ikna etmek için peşlerinden gittiği şayi olur. Beş on gün sonra Hüsnü Efendi zuhur edip de derslere tekrar başladıklarında İbnülemin hocanın gaybûbeti, kızın kaçışıyla alakalı tanzim ettiği bir manzûmeyi⁶⁰ rahlenin üzerine bırakır. "Şukka-i ilmiye" zanneden hoca "şakk-ı şefe" etmeyip cebine sokar. Bir sonraki ders gazubâne şu beyti okur:

⁵⁹ İbnülemin Mahmud Kemâl, bir müddet "dinleyici" sıfatıyla Mekteb-i Hukuk'ta tahsil görmüştür. O vakitler dışarıdan, dileyenler bu sıfatla dersleri takip edebilirlerdi. Bu "dinleyicilik" sıfatının resmî olarak da karşılığı vardır. Şemsettin Şeker (2010). *Zevâlde Kemâl*, İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları, s. 1 vd.

⁶⁰ *Aldık haber azmeylemiş*

Hüsnî Hoca Bandırma'ya

... Paşa'nın bintini

Avdet için kandırmaya

mısralarıyla başlayan manzûmenin tamamını görmek için bkz. İbnülemin Mahmud Kemâl İnal (1930-1942). *Son Asır Türk Şâirleri*, İstanbul: Türk Tarih Encümeni Külliyyatı, s. 674.

Gitmeden taşraya gitti dediler

Müfterîler yine bir b..k yediler

Sırf latifeden ibaret olan bir sözü ciddiye alarak birkaç gün İbnülemin'e muğber olur.⁶¹

Nakşî olan Hoca Hüsnü Efendi'nin dersine devam edenler arasında Halil Edib, Yenişehirli Hüseyin Hâşim Bey'in yanında son devrin mühim müelliflerinden Hüseyin Vassaf ile Mehmed Şerafeddin Yaltkaya da vardır. Yaltkaya, İsmail Saib Efendi'den de "koltuk dersleri"ni okumuştur.⁶² Kendisi de daha sonra, 1923'ten medreselerin ilgâsına kadar, camilerde ders okutmuştur. (İnal, 1930-1942: 1824-1825).

3. Cami Derslerinden İstifade Eden Şahıslar

Hocalar ve dersler hakkındaki bu umumi bilgilerden sonra; cami derslerinin şahıslara ve devrin edebî havasına katkısının hangi hususlarda olduğunu daha müşahhas örneklerle izah edebiliriz. Her şeyden evvel, Türk dili ve edebiyatıyla pek çok ortak noktası bulunan Farsça ve Arapça'ya vukûfiyet, ibâre okumada ve yazmada kolaylık cami derslerinin ilk olarak zikredilmesi gereken neticelerindendir. Özellikle mekteplerde okuyup da camilere devam edenler, Arapça ve Farsça'yla ilgili derslerde büyük bir muvaffakiyet sergilemişlerdir. Ayrıca millî terbiyeye ait eserlerin henüz tahsil devresinde okunması, dimağlara serpilmesi daha sonraki kalem mahsullerinde ifadesini bir şekilde bulmuştur. Gene aynı şekilde yolu cami derslerinden geçenler eski - yeni mücadelesinde ifrat ve tefrite düşmemişler. En azından Arap ve Fars dili ve edebiyatlarının Türk irfanı - edebiyatı için neye tekâbül ettiğini iyi bildikleri için aleyhinde kıyam etmemişlerdir. Cami derslerine bir süre de olsa devam eden yenileşme devri Türk edebiyatçılarının eski-yeni edebiyat tartışmalarında, lisan bahislerinde daha itidalli bir tavır sahibi oldukları görülür Cevdet Paşa, Mehmed Said Paşa, Hoca Tahsin, Muallim Nâci, Ali Kemâl, İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, Mehmet Âkif Ersoy gibi şair ve yazarları bu manada zikredebiliriz. Bunun yanında resmî dairelerde, Kalemelerde, uzun bir "çerağlık" devresi geçiren memur adayları da bilinmesi gereken ilimleri cami derslerine devam ederek ikmal etmişlerdir.

Bu asrın ilim, edebiyat ve siyaset sahasının önde gelen isimlerinin hâl tercemelerine bakıldığı vakit camilerde okudukları derslerin ve bu dersleri ta'lim veya takrîr eden hocaların onların şahsiyetlerinin teşekkülünde mühim bir basamak olduğu görülür. O devirde sadece ilmiyede değil, memuriyet hayatında da muvaffakiyet göstermenin temelinde bilginin olduğunu görebiliriz. Kalemelerde çalışanlar ile bazı erbâb-ı mûsikî sabahları, tatil günleri veya ikinci vakitlerinde malumatlarını arttırmak için camilerde okutulan derslere devam etmişlerdir. Âlî, Yusuf Kâmil, Midhat, Safvet ve Mehmed Said Paşalar gibi pek çok devlet ricali resmî vazifelerinden arta kalan zamanlarda, özellikle sabah namazlarından sonra günün bu en bereketli, zihnin en açık olduğu vakitleri camilerdeki ders halkalarına dâhil olarak değerlendirmişler, kıymetlendirmişlerdir.

Diyebiliriz ki; bu asrın ricâlınden büyük bir kısmının yetişmesinde cami derslerinin rolü vardır. Mesela sadrazamlardan Âli Paşa gençliğinde Bebek'teki evlerinden yürüyerek gelip Beyazıd Camii'nde Arapça sarf ve nahiv okumuştur. (İnal, 1940-1953: 4). Safvet Paşa da Divan-ı Hümayun Kalemî'nde iken yaz kış demeden uyku ve rahatı terk ile sabaha doğru Haydar'daki baba evinden fenerle sokağa fırlayıp Beyazıd Camii'ndeki derslere devam ile ilim tahsil edermiş. (İnal, 1940-1953: 809, 870). Küçük yaşta hafız olan Midhat Paşa Divan-ı Hümayun

⁶¹ Hüsnü Efendi ile alakalı ayrıntılı bilgi için bkz. İbnülemin Mahmud Kemâl İnal (1930-1942). *Son Asır Türk Şâirleri*, İstanbul: Türk Tarih Encümeni Külliyyatı, s. 670-680.

⁶² Şerafeddin Yaltkaya tarihî manzûmelerle ulemâyı tavsîf ve tasvîr eden (*Sırat-ı Müstakîm*'de), şiirler yazmışken bilâhère şiirden uzaklaştığı sırada sebebini soran Allâme İsmail Saib Sencer Efendi'ye irticâlen şu mısralarla cevap verir: *Ben şâir-i ateşin-beyânım*
Esrâr-ı garâma tercemânım
Meşguli ulûm olduğumdan
Yok şiire fekat benim zemânım. İbnülemin Mahmud Kemâl İnal (1930-1942). *Son Asır Türk Şâirleri*, İstanbul: Türk Tarih Encümeni Külliyyatı, s. 1825.

Kalemi'ne devam ettiği esnada bir taraftan yazı çalışması yaparken bir taraftan da cami derslerine devam etmiştir. Paşa, Divan kalemine devam etmekle beraber Fatih Camii'nde Toyranlı Mehmed, Zağralı Şerif ve Şeyh Mehmed Efendilerden nahiv, mantık, meânî, fıkıh, hikmet ve Arapça tahsil etmiştir.⁶³ "Asfiyâ-yı kirâm"dan Hoca Hüsameddin Efendi'nin *Mesnevî* derslerini bir süre takip etmiş, Kethüdâzâde Ârif Efendi ile Murad Molla şeyhi Hafız Mehmed Murad Efendi'den Farsça okumuş, Acem edebiyatına merak salan arkadaşlarıyla birlikte Mahmud Paşa Camii'nde o sıralarda İstanbul'da bulunan Mirza Safa'dan Örfî'nin kasidelerini okumuştur. Mirza, Hicaz'dayken talebelerini taltif maksadıyla gönderdiği manzûmede onun da ismini yazmıştır.⁶⁴ Ulemâ menşe'li sadrazamlardan Şirvânîzâde Rüşdî Paşa, Vidinli Mustafa Efendi'nin dersine devam ile icazetnâme almış ve Bayezîd Camii'nde bir süre ders okutmuştur. (İnal, 1940-1953: 437). Hicri 1283 senesinde vefat eden ve "meczûb-i İlâhî" olarak tavsif edilen meşhur Düğümlü Baba merhumun terceme-i hâl ve menakıbını havi olarak ayandan Vecihî Paşazâde Kemâl Paşa'nın *Kemâlnâme-i Düğümlü Baba* namıyla yazdığı manzum eserde naklettiğine göre Rüşdî Paşa, İstanbul'da henüz ders okutmakta iken bir gün Düğümlü Baba "Vecihi Paşa ile refakatin çok olur, ülfetin var mı, onunla hiç konuştun mu?" der. Bu sözden maksadın ne olduğu anlaşılamaz. Aradan hayli zaman geçtikten sonra Vecihi Paşa, Hicaz valisi iken Taif'te vefat eder. Daha sonra Rüşdî Paşa da Taif'de irtihal ederek Vecihi Paşa'nın yanına defnolunur, refakatin mânası anlaşılır. (İnal, 1940-1953: 463). *Gazeteci Lisâm* isimli tedkikiyle Türk edebiyatının en çetrefilli meselesini etraflı bir şekilde ele alan Ankaralı Sadrazam Mehmed Said Paşa da cami derslerinden azamî derecede istifade edenlerdendir.⁶⁵ Kalem'den yettiği için eski usûl yazı tarzlarını çok iyi bilen Said Paşa, hiç kimsenin kolay kolay girmeye cesaret edemediği bir mevzuu hakîmâne mütalaa etmiştir. Paşa'nın hâl tercemesinde tahsil hayatının bu devresi şöyle ifade edilir:

Erzurum'da İbrahim Paşa camii medresesinde dört ve İstanbul'da Ayasofya camiinde yedi sene Arebî sarf, nahv, mantık, meanî ve fıkıh ve hususî muallimlerden Farisi, hisab, coğrafya, tarih ve müahharen hukuk, ekonomi politik ve Fransızca tahsil eyledi.

Kırım muharebesi esnasında Anadolu ordusu müsteşarı iken maiyetinde bulunduğu ayandan Bursalı Rıza Efendi merhumun teşvikile -yirmi altı yaşından sonra- İstanbul'da Fransızca tahsiline başladığını bana söyledi.

Evvaili halinde sabahları -entari ve hırka ile- Ayasofya camiine derse gitdiği ve bir taraftan da Fransızca öğrenmeğe çalıştığı sıralarda bir sabah camide ders dinlerken koynunda bulunan Fransızca elifba risalesi düşmesiyle yanında oturan ders şeriklerinden biri alub bakdıktan sonra yavaşça 'aman, koynuna sok. Arkadaşlar görürlerse alimallah camiin ortasında yumrukla canına okurlar' demesi üzerine ürküb bir takrible savuşduğunu, kendinden iştirdiğini sadrı esbak Tevfik Paşa nakl eyledi. (İnal, 1940-1953: 989-990).

⁶³ Midhat Paşa'nın cami derslerine devamının mahsulü olarak yazdığı *Fatih ve Besmele-i Şerif* tefsirleri Meşrûtiyet devrinde *Hikmet* gazetesinde neşredilmiştir.

⁶⁴ Midhat Paşa; *Tabsıra-i İbret*'te "ve sair zevatdan dahi farisiyi tahsile senelerce sarf-ı himmet edilib" demekle iktifa ediyor ve Mirza Safa'dan okuduğunu söylemiyorsa da onun Hicaz'a azimetinde talebesinden Dâhiliye müsteşarlarından Celâl Bey'e Medine-i Münevvere'den gönderdiği manzum mektubun

Ey Celâl, ey ki şeref yafte ez Midhati tii hatırı âlii men der haremi fahri enam

beyti, Midhat Paşa'nın da talebesinden olduğunu göstermektedir. Mirza'nın beş beyitten ibaret olan bu mektubunu İbnülemin *Son Asır Türk Şairleri*'nde *Ceride-i Havâdis* muharriri Ali'nin terceme-i hâline derc etmiştir. Bkz. İbnülemin Mahmud Kemâl İnal (1930-1942). *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul: Türk Tarih Encümeni Külliyyatı, s. 97.

Mehmet Pakalın, manzûmeyi İbnülemin'in eserinden aldığı hâlde, emsali pek çok hususta olduğu gibi, mehaz göstermeden *Başvekiller* nam kalın kitabına geçirmiştir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın (1940). *Midhat Paşa*, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, s. 190.

⁶⁵ Fikri gibi zikri de devirlere göre zik zaklar çizen Rıza Tevfik'in, zamanının hakikâten âlim devlet adamlarından Said Paşa'yı değerlendirirken hem paşa hem de cami ve medrese dersleri hakkında söyledikleri bu manada oldukça tartışmalıdır:

"İyi biliyorum ki Said Paşa cami ve medrese derslerinden başka bir ders görmemiş ve usul itibariyle de skolastik, yani Ortaçağ'da muteber olan medrese terbiyesi görmüştü." Rıza Tevfik Bölükbaşı (1993). *Biraz da Ben Konuşayım*, Hızl. Abdullah Uçman, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 160.

Cami derslerini takip edenlerin üslûbuna, hayata bakış açısına şark kültürünün hâkim olduğu görülür. Kaynakları, düşünme şekli hep bu cümledendir. Klâsik üslûbun son temsilcileri arasında yer alan Ali Kemâl de cami derslerinden feyz alanlardandır. Balkabanı'nda ticaretle meşgul olan babası Ali'yi yanına alıp ticaretle meşgul olmasını ister. Ali Kemâl, cami derslerine devam ettiği bu süreçte talihini değiştirecek şahıs ve hadiseyle karşılaşır. Kendisi hatıralarında bu süreci şöyle anlatır:

Sabahları seherden evvel kalkardık, babamla beraber Süleymaniye Camii'ne giderdik. Orada sabah namazını kılardık, namazdan sonra ders dinlerdik. Bu derslerin bir kısmı izhar, kâfiye şerhi, azi ve merah idi, hiç anlaşılmazdı. Fakat bir kısmı da Tuhfe-i Vehbî, Gülistan, Baharistan idi, yavaş yavaş hoşuma gitmeğe başladı.

Hele o asude hayat içinde öyle alessabah dinlerken hocanın sözleri zihnime suhuletle girerdi, hafızama yerleşirdi.

Bir gün böylece camiden çıktık, eve dönerken komşumuz Başmâbeyinci İzzet Bey'e rast geldik. Kapının önüne çıkmış duruyordu, geleni ve geçeni seyrediyordu. Bizi durdurdu, cami derslerine dair bazı suallerden sonra beni Tuhfe-i Vehbî'den, Gülistan'dan imtihan etti. Öteden beri haylazlığımı, mektepten kovulduğumu işittiği için mahfuzatıma mütehayyir oldu:

-'Hacı Efendi, öyle söyledikleri gibi değil. Oğlun pek zeki. Baksana, bu yaşta bile Tuhfe'yi, Gülistan'ı ne güzel hıfz etmiş. Günahdır. Bu çocuğu mektebe gönder, Mekteb-i Mülkiye'ye yazdır.'

dedi. Bu sözler pederimin hoşuna gitti, amma işine gelmedi, çünkü beni ticarete alıştırmak, mağazada alıkoymak istiyordu. Lâkin İzzet Bey'in o ihtarı annemi heyecana düşürdü. Hademe-i hümayun zabıtlarından bir dayım vardı. Hafız Behram Ağa'nın kâtib-i hususîsi idi. Ara sıra bize gelirdi. Bir gün bu macerayı dinledi. Annemin ısrarıyla beni aldı, Behram Ağa'dan bir tavsiye ile Mekteb-i Mülkiye'ye götürdü, kayıt ettirdi. (Ali Kemâl, 1985: 22-23).

Meşhur şâir ve mûsikî-şinas İsmail Fennî Efendi de Midhat Paşa'nın Tırnavî'de açtığı Mekteb-i Rüşdiye'den mezun olduktan sonra cami ve medrese derslerine bir müddet devam etmiştir. Bu asrın şairlerinden İbrahim Râşid Efendi cami derslerine devam ettiği esnada;

Usûl-i şi'ri tahsîl eyledik üstadın Râşid

Ne seyri bâği Şirazü ne gülgeşti Hucend etdik

beytinde söylediği vechile Antepli şair Hoca Aynî Efendi'den şiir kavaidini öğrenmiştir. (İnal, 1930-1942: 1365). Türk lisanı üzerine çalışmalarıyla tanınan Samih Rifat da Müderris Şâkir Efendi ile onun talebesi Denizlili Şâkir Efendi'den Arapça; *Târih-i Haydarî* sahibi Hacızâde Ali Rıza Efendi'den de Farsça ve mantık okur. (Celeboğlu, 2008: 31). Samih'in Muallim Naci ve Yenişehirli Avni ile Üsküdarlı Hakkı gibi eski şiirin son büyük temsilcileriyle temasında ve şiire merak salmasında bu sıralarda okuduğu Acem divanlarının tesiri hayli fazladır. (Nüzhet, 1934: XIV). Samih Rifat'ın ilk çocuğu Hatîf'e verdiği isimde de Fars edebiyatına-kültürüne duyduğu derin alakanın tesiri hayli fazladır. (Celeboğlu, 2008: 33).

Yazık ki yeni bir edebiyat ve lisanın oluşumunda mühim bir mevkii hâiz olan bu zatlar daha sonra kaleme aldıkları eserlerinde bu derslerin muhtevası ve neyi ne kadar okuduklarına dair gerekli malumatı vermemişlerdir.

Cami dersleri, mekteplerin açılıp yaygınlaşmasıyla nisbeten rağbetten düşmüştür. Asrın son çeyreğinde doğanların hâl tercemelerine bakıldığı vakit bu görülür. Mekteplerden yetişen ve ilimde daha çok batılı usulleri öne çıkartan nesil, camileri ve cami derslerini daha ayrı görmüşlerdir. Pratik ve faydacı bir zaviyeden ele aldıkları eğitim meselesinde cami derslerini de gündemlerine almamışlardır. Bunun yanında Arapça ve Farsça tahsil edilen hususî mekteplerin açılması medresenin alanını daraltmış, bu da cami derslerine tesir etmiştir. Bu daralmada, cami derslerine katılmayan son devrin bazı mühim şahsiyetlerinin maarife dair fikirleri ve ıslahatlarının da dahli vardır. Mesela; son devrin tesir sahası en geniş fikir ve edebiyat adamlarından Nâmık Kemâl'in maarife dair fikirlerinde, cemiyeti ıslah için vasıta addettiği hususlar içerisinde camilerin olmadığını da burada belirtelim. Arap, Fars ve Klâsik

Türk Edebiyatı'na vâkıf olan Nâmık Kemâl, toplumu eğitmek için tiyatro, edebî eser, matbuat, sıbyan mektepleri, rüşdiye ve yüksek okulları sayarken "eski"yi hatırlatan her şey gibi cami derslerini de gündemine almaz. Diğer bir deyişle maarif telâkkisinde camilere yer yoktur. Aynı şekilde yeniyi temsil eden kimselerin maarif hakkındaki planlarında cami derslerine yer yoktur. Hususen bu asırdaki maarif politikalarında cami derslerinin plânlı bir şekilde ele alınmaması bu derslerin yeni devrede devre dışı bırakıldığını da gösterir. Zamanın maarif politikasına uygun bir eğitimden geçen sonraki nesil için hatırlanmaması da bu manada gayet doğaldır.

SONUÇ

Cami derslerinin edebiyat ve maarif noktasından en mühim hususiyeti Türk, Arap, Fars dilleri ve edebiyatlarına ait müşterek düşünce ve sanatları yansıtan eserlerin buralarda ehil hocalar vasıtasıyla mütalaa edilmesidir. Camiler; talim olunan dersler münasebetiyle, diğer bir deyişle Türk, Arap ve Fars edebiyatının hususiyetli metinlerinin mütalaa edilmesinden ötürü tabii birer ilim - edebiyat mahfilidir. Buralarda görülen dersler bir taraftan devam edenlerin edebî - fikrî şahsiyetlerinin inkişafını sağlarken bir taraftan da Türk irfanını inşâ etmiş, hatta idâme ettirmiştir. İslâm dünyasında müşterek sanat, edebiyat ve kültürün teşekkülünde bu derslerin ehemmiyetli bir mevki vardır. Birbiriyle pek çok bakımdan münasebeti bulunan lisanlarda okunan eserlerin ortak özelliği "Ehl-i Sünnet" çizgisinde olmasıdır. Bunun yanında okutulan eserlerin muhtevası tasavvufun, dolayısıyla tekkelerin, Türkler arasında yaygınlığını da izah edecek mahiyettedir.

Bu asrı idrak eden ilim ve sanat erbâbının pek çocuğunun hâl tercemesi bize onların ilmî, fikrî, edebî şahsiyetlerini kazanmalarında cami derslerinin ne kadar mühim bir basamak olduğunu gösterir. Bu derslere bir şekilde devam edenler eski-yeni edebiyat ve lisan tartışmalarında daha mutedil bir tavır sergilemişler; eski kültür ve edebiyatla bağlarını belirli bir seviyede tutmuşlardır. Eserlerindeki üslûp, muhteva ve tarz-ı tahkiyede okunan - mütalaa edilen kitapların izlerini taşımaktadır. Cami derslerinin medrese, mektep, tekke ve zaviyelere alternatif bir eğitim tarzı olduğunu da rahatlıkla söyleyebiliriz. Daha serbest ve hususî mahiyetteki "cami dersleri" umumun, yani bütün halkın istifade edeceği dersleri ihtiva etmektedir. Bununla beraber bu dersler, ulemânın belirli konularda ihtisaslaşma vasıtasıdır. Türkçe, Arapça ve Farsça eserlerin merkezde olduğu dersler Osmanlı'nın istediği insan tipine de vücut vermiştir. Türk, Arap ve Fars lisanlarında okunan eserler devrin şuarasının "sahih şiir"le bağını tesis eden mühim bir vasıta hükmündedir.

XIX. asır; batı karşısındaki geri kalmışlık hissinin de tesiriyle siyasî, iktisâdî ve itikadî bakımdan cemiyetimizin yeni bir istikamet arayışına girdiği tarihi ifade eder. Hayatımızı ilgilendiren ve bugüne kadar tesirini sürdüren gelişme ve değişmelerin neredeyse büyük bir kısmı bu asrın mahsulüdür. Siyaset, ekonomi, hukuk, edebiyat, sağlık, eğitim, basın-yayındaki gelişme ve değişmeler münevver zümreden başlamış ve giderek cemiyetin her kademesine yayılarak adeta yeni bir düşünce, dolayısıyla yeni bir toplum ortaya çıkartmıştır. Bu asırda cemiyet hayatı yeni bir yöne doğru evrilirken bundan en çok etkilenen hâliyle cemiyetin eğitiminde, sanat telâkkisinde asırlarca merkezî rolü bulunan, toplumun adeta kalbi mesabesindeki camiler olmuştur. Yeni devre uygun insan tiplerinin yetişmesinde mekteplere biçilen rol medreselerin maarif ve kültür hayatından tecridine sebep olmuştur. Bunun ilk işaretlerini Sultan II. Mahmud'dan itibaren imamların yetkilerinin tırpanlanması sırasında görürüz. Bu durum mekteplerin vücut bulduğu, medreselerin arkaik hâle getirilmeye çalışıldığı bir zamanda medrese zihniyetinin menbaı kabul edilen cami derslerinin de işlevsiz hâle gelmesine yol açmıştır. Medreselerin ilgâsıyla birlikte cami dersleri de kültür hayatımızdan çekilmiş, mazinin acı tatlı hatıraları arasındaki yerini almıştır. Daha sonraları, zaman zaman farklı kimseler tarafından bu sayfa tekrar açılmak istense dahi, talim - terbiye metotlarının değişmesi ve maarif sisteminde yer almamasından ötürü katılım muayyen bir çerçevede kalmış ve tesir sahası istenilen seviyeye ulaşamamıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmed Lütfi Efendi (1988). *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, (hızl. Prof. Dr. Münir Aktepe), C. X, Ankara: TTK Yayınları.
- Ahmed Midhat Efendi (2011). *Fazıl ve Feylosof Kızım Fatma Âliye'ye Mektuplar*, hızl. Fatma Samime İnceoğlu – Zeynep Süslü Bektaş, İstanbul: Klasik Yayınları.
- Ahmet Cevdet Paşa (1309). *Târih-i Cevdet*, XII, Dersâadet.
- , (1986). *Tezâkir II*, hızl. Cavit Baysun, Ankara: TTK Yayınları.
- AKPINAR, İsa (2008). *Ziya Paşa'nın Şiirlerinde İnsan Hürriyeti*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul: MÜ Türkiyat Enstitüsü.
- AKÜN, Ömer Faruk (1956). "Merkad-i Fatih'i Ziyaret ve İçindeki Görüşler", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. VII, nr 1-2, s. 63-104.
- (1992). "II. Abdülhamid'in Kültür Faaliyetleri Üzerine Bazı Dikkatler", *II. Abdülhamid ve Dönemi*, İstanbul: Seha Neşriyat, s. 75-84.
- Ali Kemâl (1985). *Ömrüm*, hızl. Zeki Kuneralp, İstanbul: İSİS.
- Balıkhané Nâzırı Ali Rıza Efendi (2001). *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, hızl. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul: Kitabevi.
- BANARLI, Nihad Sâmî (2004). *Edebiyat Sohbetleri*, İstanbul: Kubbealtı Yay.
- Bereketzâde İ. Hakkı (1332). *Yâd-ı Mâzî*, İstanbul.
- BEYATLI, Yahya Kemal (1964). *Aziz İstanbul*, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- BİLGEGİL, Kaya (1972). *Harâbat Karşısında Nâmık Kemâl*, İstanbul: İrfan Yayınevi.
- (1976). *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I, Yeni Osmanlılar*, Ankara.
- BİRİNCİ, Necatî (2000). "Mehmet Âkif Ersoy'un Şiirlerinde Tarih Duygusu", *Edebiyat Üzerine İncelemeler*, İstanbul: Kitabevi, s. 163-172.
- Böcüzâde Süleyman Sâmî, (2008), *Üç Devirde Gördüklerim*, hızl. Hasan Babacan – Servet Avşar, Kültür Bakanlığı e-Kitap.
- BÖLÜKBAŞI, Rıza Tevfik (1993). *Biraz da Ben Konuşayım*, yayına hazırlayan: Abdullah Uçman, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Camî (1958). *Baharistan*, (Çev.: M. Nuri Gencosman), Ankara: MEB Yayınları.
- CELEBOĞLU, Ayşegül (2008). *Samih Rifat Hayatı ve Eserleri*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÇİÇEKLER, Mustafa (2004). "Tanzimat Sonrası Türkiye'de Farsça Eğitimi", *Name-i Aşina*, nr. 15-16, s. 85-102.
- ELGİN, Necatî (1955). "Mevlâna Celâleddin ve Mevlâna Camî", *Mevlânâ*, Konya: Yenikıtap Basımevi, s. 37.
- Emin Efendi (1305). *Menâkıb-ı Kethüdâzâde el-Hac Mehmed Arif Efendi*, İstanbul.
- ERGİN, Osman Nuri (1939). *Türk Şehirlerinde İmâret Sistemi*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- (1939). *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul.
- GÜNEŞ, Mehmet (2012). *Servet-i Fünûn'dan Cumhuriyet'e Türk Edebiyatında Manzum Hikâye*, İstanbul: Kitabevi.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki (1953). *Mevlânâ'dan sonra Mevlevîlik*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- GÜNAYDIN, Yusuf Turan (1995). *İbn-i Kemal'in Edebi Kişiliği ve Kaside-i Bürde Tercümesi: Tenkitli Metin*, Basılmamış yüksek lisans tezi, , Ankara: Ankara Üniv. SBS.
- Hüseyin Vassaf (1999). *Sefîne-i Evliya*, C. I, (Çev.: Ali Yılmaz-Mehmet Akkuş), İstanbul: Seha Neşriyat.
- İbnülemin Mahmud Kemâl (1332). *Gelenbevi İsmail Efendi*, nr. 10966, İstanbul: İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi.
- (1930-1942). *Son Asır Türk Şâirleri*, İstanbul: Türk Tarih Encümeni Külliyyatı.
- (1940-1953). *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul: Maarif Matbaası.
- (1955). *Son Hattatlar*, İstanbul: MEB.
- (1958). *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Mûsikişânasları*, İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- KAPLAN, Mehmet (2001). *Tip Tahlilleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KARA, İsmail (2001). *İslâmcıların Siyasî Görüşleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- (2011). *Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KAYA, Mahmut (2001). "Kasidetü'l-Bürde", *DİA*, İstanbul, C. XXIV, s. 568-569.
- Kefeli Hüseyin (2004). *Râznâme*, hızl. İ. Hakkı Aksoyak, Harvard Üniversitesi.
- Keykâvus (1974)., *Kabusnâme*, (Çev.: Mercimek Ahmet), hızl. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul: MEB.
- KUNTAY, Midhat Cemal (1944). *Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında Nâmık Kemal I*, İstanbul: Maarif Matbaası.
- LEVEND, Ağâh Sırrı (1972). "Dini Edebiyatımızın Başlıca Ürünleri", *TDAY Belleten*, nr. 15, s. 64.
- Mehmed Akif (1314). "Bedâiyü'l-Arâb-Bostân'dan", *Servet-i Fünûn*, nr. 339, s. 134.
- (1314). "Sâdi", *Resimli Gazete*, nr. 68, s. 806.
- Mevlâna (1942). *Mesnevi*, (Çev.: Veled İzbudak), Önsöz ve muhtelif şerhlerle karşılaştıran ve esere bir açıklama ilâve eden: Abdülbaki Gölpınarlı, C. I., İstanbul: Maarif Vekaleti Matbaası.
- Muallim Naci (2009). *Tercüme Eserler*, hızl. Mehmet Atalay- Mehmet Yavuz, Çantay İstanbul: Kitabevi.
- Muhammed b. Saîd el-Büsîrî, (1307), *Kaside-i Bürde Tercümesi ve Şerhi*, Mütercim ve Şarihi: Abidin Paşa, Dersâadet: Mahmud Bey Matbaası.
- MÜCELLİDOĞLU, Ali Çankaya (1968). *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C. I, Mars Matbaası.
- ONAN, Necmettin Halil (1950). *Nâmık Kemâl'in Tâlim-i Edebiyat Üzerine Bir Risalesi*, MEB, Ankara 1950.
- ÖZDİNÇ, Rıdvan (2010). *Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde İrade Hürriyeti (1908-1918)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE.
- ÖZEL İsmet, "Türkçeden İslâm'a Giriş", <http://www.istiklalmarsidernegi.org.tr/Yazi.aspx?YID=142&KID=10>.
- PAKALIN, Mehmet Zeki (1940). *Midhat Paşa*, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası.
- Rıza Tevfik (1335). "Gülşen-i Râz Hakkında Tetebbuât-ı Felsefiye (1)", *Peyâm*, nr. 130-372, s. 1-2.
- (1335). "Gülşen-i Râz Hakkında Tetebbuât-ı Felsefiye (2)", *Peyâm*, nr. 136-378.
- (1335). "Gülşen-i Râz Hakkında Tetebbuât-ı Felsefiye (3)", *Peyâm*, nr. 143-385.
- (1335). "Tâhirü'l-Mevlevî Beyefendi'ye", *Peyâm*, nr. 145-387.

- Sadeddin Nüzhet (1934). *Samih Rifat Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: Sühûlet Kütüphanesi.
- Salih Hayri (1988). *Kırım Zafernâmesi: Hayrabat*, hzl. Necat Birinci, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- SARAÇ, Yekta (2006). “Şerhin Kavram Boyutu ve Tarihi Arka Plânı”, *Türk Edebiyatı Tarihi*, C. II, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- SEVÜK, İsmail Habib (1954). *Mevlânâ*, İstanbul: Hisar Kütüphanesi.
- Şebüsteri, (1989), *Gülşen-i Râz*, (Çev.: Abdülbaki Gölpınarlı), İstanbul: MEB Yay.
- ŞEKER, Fatih M. (2011). *Modernleşme Devrinde İlmîye: Cevdet Paşa – İbnülemin Örneği*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- (2011). *Selçuklu Türklerinin İslâm Tasavvuru*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- (2012). “Yerli Kalarak Modernleşmek: Mektep’le Memleket Arasında Bir Mütefekkir ve Vâiz Olarak Âkif”, *İlmi Dergi Diyanet*, C. 47, nr. 4, s. 85.
- , (2012), *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- ŞEKER, Şemsettin (2009). *İbnülemin Mahmud Kemâl İnâl’ın Tarihi Romanı: Sabih*, (Yayınlanmamış YL Tezi), İstanbul: MÜ Türiyat Enstitüsü.
- (2010). *Zevâlde Kemâl*, İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları.
- (2012). *Sadık Bir Muhallif: Yeni Osmanlılar’da Menâpîrzade Nuri Bey*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ŞENTÜRK, Ahmet Atillâ (1996). *Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Sûfî yahut Zâhid Hakkında*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (1960). *Beş Şehir*, Ankara: TTK Basımevi.
- (1956). *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Horos Matbaası.
- TANSEL, Fevziye Abdullah (1945). *Mehmed Akif, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- (1986). *Nâmık Kemâl’in Hususî Mektupları I*, Ankara: TTK.
- TARLAN, Ali Nihat (1944). *İran Edebiyatı*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- UĞURCAN, Sema (2002). *Abdülhak Hamid Tarhan’ın Eserlerinde Tarih*, İzmir, Akademi Kitabevi.
- YAZAR, M. Behçet (1938). *Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı*, İstanbul.
- YÜCEBAŞ, Hilmi (1969). *Ulunay Hayatı-Hatıraları-Eserleri*, içinde, Refi` Cevad, “İki Şâir”, İstanbul.
- Ziya Paşa (1291 / 1875). *Harâbât*, İstanbul: Matbaa-i Âmire
- (1289). “Ziyâ Paşa’nın Evân-ı Tüfûliyyeti Hakkında Makâlesi”, *Mecmua-i Ebüzziyâ*, C. II, nr. 13-14-15, 15 Rebiü’l-evvel, s. 419 vd.